

ՄԻՔ. ՆԱԼԲԱՆԴՅԱՆ

ԿՐԻՏԻԿԱ

ԱՐՄՅԱՆ

1940

ՅԵՐԵՎԱՆ

891.99.09 29/3

8-19 Anniversary June 15.
Lithuania born in August
Sept. 1940. 40

20/11	7.12.1	311
5.12	5.12	26
18/11	6.12	201
21/12	24.11	314
21/12	28.12	283
93.12		140

ՊՐՈԼԵՏԱՐՆԵՐ ԲՈԼՈՐ ՅԵՐԿՐՆԵՐԻ, ՄԻԱՑԵ Ք.

АКАДЕМИЯ НАУК СССР—АРМЯНСКИЙ ФИЛИАЛ
ИНСТИТУТ ЛИТЕРАТУРЫ И ЯЗЫКА

МИКАЭЛ НАЛБАНДЯН

К Р И Т И К А
СОС И ВАРДИТЕР
НАЦИОНАЛЬНЫЙ РОМАН
Г. ПЕРЧА ПРОШЯНЦА, 1860. ТИФЛИС

*Под редакцией ОВИКА МЕЛИКЯНА
Комментарий АР. МКРТЧЯНА*

ИЗДАТЕЛЬСТВО АРМФАН-а
ЕРЕВАН 1 9 4 0

ԽՍՀՄ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ—ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՖԻԼԻԱԼ
ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՅԵՎ ԼԵԶՎԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

891.99.092 [Պրոբլեմ]

Ն-19

ՄԻՔԱՅԵԼ ՆԱԼԲԱՆԴՅԱՆ

ՍՏՈՒԳՎԱԾ Է 1961 թ.

Կ Ր Ի Տ Ի Կ Ա

ՍՈՍ ՅԵՎ ՎԱՐԴԻԹԵՐ

ԱԶԳԱՅԻՆ ՎԻՊԱՍԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Պ. ՊԵՐՃԻ ՊՈՌՇՅԱՆՑ, 1860. ԹԻՖԼԻՍ

Խմբագրությամբ ՀՈՎԻԿ ՄԵԼԻՔՅԱՆԻ
Կոմիտար ՀԱՐ. ՄԿՐՏՉՅԱՆԻ

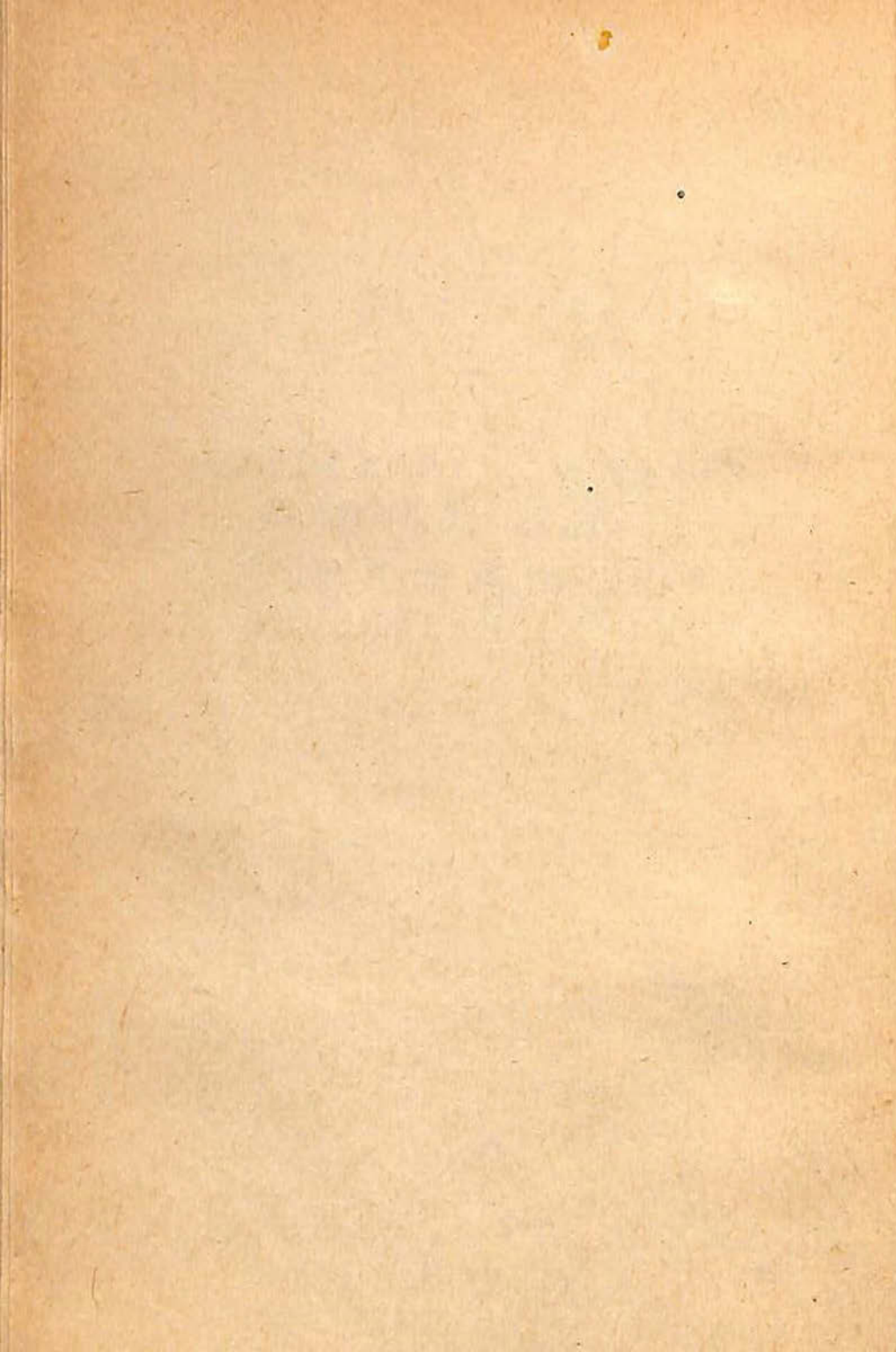
ԱՐՄՖԱՆ - Ի ՀՐԱՏԱՐԱՐԱԳԶՈՒԹՅՈՒՆ
ՅԵՐԵՎԱՆ 1 9 4 0

Տպագրվում և ԽՍՀՄ Գիտությունների Ակա-
դեմիայի Հայկական Ֆիլիալի նախագահության
վերջամամբ:

ՄԻԳԱՅԵԼ ՆԱԼԲԱՆԴՅԱՆԻ

ԾՆՆԴՅԱՆ 110-ԱՄՅԱԿԻՆ

К 110-ЛЕТИЮ СО ДНЯ РОЖДЕНИЯ
МИКАЭЛА НАЛБАНДЯНА

(Սիրական յեղբոր, Խ. Պ. Ոտ...ին նվեր)

Մի թէ, որ ննջիցեն այլ ոչ ևս
յաւելուցուն յառնել...

Ս ա դ մ ո ս Դ ա վ թ ի
Խ. համար 9

Ազգային սեփական դպրութիւնը եյապես հիմնվում է ազգային բանաստեղծութեան վրա և այնպիսի աշխատութեանց, վոր հայկական հոգու բղիւսածք լինելով հայ ազգին ելին վերաբերվում դարձյալ: Ընդհանուր մարդկային գիտութեան վերաբերյալ գրքերը, թեև այժմ, մեծ պատիւ են բերում մի ազգի, յեթե սա հարուստ էր այդպիսիներով, այնուամենայնիւ այդ գիտութիւնքը մի վորեիցե ազգի սեփականութիւնք չեն, այլ բովանդակ մարդկութեան, թեև նոցա մշակողքը միայն մի քանի առաջադեմ ազգեր յեղած լինեյին: Ազգերի սեփական դպրութեան մեջ, այսինքն նոցա բանաստեղծական գործերի մեջ յերևում է նոցա հոգին, նոցա վարք ու բարքը և այլ այնպիսի բարակ և քնքրելի բաներ, վորի համար պատմութիւնը տկար է և կարոտ բանաստեղծութեան ոգնութեան:

Թե ինչպես է յեղել մեր ազգի շատ հին ժամանակների բանաստեղծութիւնը մենք թեև վոչինչ գիտենք դրական, բայց և այնպես ընդհանուր պատմութեան և ընդհանուր դպրութեան պատմութեան տված լուսով,— վորովհետև որինավոր բանաստեղծութիւնը հետևանք է մի որինավոր կապակից և պատմական կյանքի, իսկ

մեր հայերիս կյանքը, վոչ թե առասպելների ժամանակ, այլ նաև շատ հետո, յերբեք չե ունեցել մի կանոնավոր և լողիկական աճելություն և կերպարանագործություն,—դժվար չե հասկանալ, յեթե միայն չկամենայինք անձնախաբեյությամբ և կամավոր կուրությամբ յերևակայել յերբեք չունեցած պարծանքներ, վոր թե պատմության հայտնի ժամանակներում, յերբ քիչ շատ ձեռք ու վտոք ուներ Հայաստանը, մենք չենք ունեցել մի որինավոր, յեվրոպական հասկացողությամբ, բանաստեղծություն, այն առասպելական ժամանակների յեղածները պիտի լինեյին շատ հասարակ և խեղճ բաներ: Թողնելով այն պարոններին, վորոնց սիրելի յե այդպիսի բաների պարապմունքը, մեր հին, վորպիսի և իցե, կամ թե բնավ չեղած բանաստեղծությանց ուսումնասիրությունը,—մենք պարտականություն ունինք հրատարակել, թե պ. Աբովյանցի «Վերք Հայաստանին» և Սոս և Վարդիթերը հիմք դրին արդյան ազգային վիպասանության*։ Այն, արդարությունը նույնպես պարտք և դնում մեր վրա բարձրաբարբառ հռչակել պ. Գաբրիել Տեր-Հովհաննիսյանցի «Տեր Սարգիս» մակագրով վիպասանությունը, վոր տպվում եր 1861 թվականի Հյուսիսափայլի մեջ, և վոր ափսոս և

* Չենք մոռացած «Նահապետ» ստորագրությամբ Հ. Ղևոնդ Ալիշանյանց արժանավոր վաբգուպետի հրատարակած հոյակապ թերթվածքը. — «Պլուլն Ավարայրի», «Հայոց աշխարհիկ» և մյուս բոլոր աշխարհաբար վտանավորքը, բայց այստեղ չհիշեցինք, վորովհետև արձակ բանաստեղծության վրա յեր մեր խոսքը. ապա թե վոչ, չափաբերական թերթվածոց մեջ, արժանավոր վարդապետը ախոյան չունի. յեթե մենք լսենք, Ավարայրի բլբուլը կխոսի ... «Կանչե պլպուլիկ, կանչե հոգեձայն. արդյոք զուխ մահուն սուրբ հիշե՞ վարդան»...

հագար ավանս, հեղինակից կամ Հյուսիսափայլից կա-
խում չունեցող պատճառներով ընդհատվեցաւ: Մեր
կարծիքով այդ գործին ավելի պատշաճ եր «Քաղցկեղ
Հայաստանի» անուն ունենալ, քան թե կապվիլ մի պա-
րեզոտավորի անունի հետ, վոր շատ կարելի չե թե
անաջողութեան ել պատճառ դարձաւ: Յեթե յերբ և լի-
նի այդ կիսատ մնացած գործը ավարտվի, միևնույն հո-
գով և հմտութեամբ շարունակվելով, այն ժամանակ մեր
նոր դպրութեան մեջ այդ գործը այն տեղը կունենա,
ինչ տեղ ունա դպրութեան մեջ ստացել և «Մեռած ան-
ձինքը»: Թող կանխիկ ընդունի մեր սրտանց շնորհա-
կալութեանը հայկական Գոգըլը, վորին մաղթում ենք
մի փայլուն գալուցը:

Մենք մի ուրիշ աշխատութեան ել գիտենք, հայ
հեղինակի, հայոց կյանքից բղխած, մի շատ կենդանի
և շատ սրտաշարժ գործ, բայց, ձախողակի, հայ գրող
թեև այլև այնպես տաճկերեն գրած: Մենք խոսում
ենք «Ագապի» մակագրով ազգային վիպասանութեան
մասին: Խրթին տաճկաբանութեամբ և գրած և մեր
փոքր ի շատե տաճկագիտութեանը տկար և այդ գիր-
քը թարգմանելու համար. (այնտեղ շատ արաբական
կամ պարսիկ բառեր կան, վոր մենք չենք հասկանում),
բայց և այնպես, գործի սկզբից մինչև վերջը մեր գմայ-
լանքը աճելով աճում եր, յերբ կարդում եյինք այն հո-
գեշարժ, սրտաշարժ և տխուր անցքի պատմութեանը.
ուր ազնիվ որիորդը—Ագապին—գոհ և գնում գիշերա-
դէմ մարդոց դժոխային կրոնամոլութեան և դավաճա-
նութեան, վորին կարող եր նախանձել և ինքը Լոյուան
ուր ազնիվ սիրահարը—Հակոբ աղան—նույնպես գոհ-
վում և մի ջլային տենդի, վոր առաջացել եր Ագապի
որիորդի սգալի վախճանի պատճառած հարվածից: Բնա-

կանությունը և արվեստը իրար հետ լծորդված են այդ գործի մեջ: Վերք Հայաստանին չունի այնքան արվեստ: Սոս և Վարդիթերը Վերք Հայաստանուցն ել քիչ ունի, թեև ունին բնականություն: Ագապին, արվեստի կողմից կարող և դիմանալ խիստ քննության: Բնականության կողմից և հոգեբանական հարադատության մասին շատ բարձր և յեվրոպական ամենալուր վիպառանություններից: Մենք ցավում ենք և ցավելով չենք կարող չմեղադրել մեր պոլսեցի յեղբայրակիցքը, վոր մինչև այժմ հայերեն չթարգմանեցին այդ գործը*: Թե ի՞նչ պատճառով տաճկերեն և գրել դորա հեղինակը, կամ թե ո՞վ և այդ ազնիվ հեղինակը, մեզ հայտնի չեղիրքը տպած և անտեսուն: Յերանի՜ թե մեկ որ հայերեն կարդայինք այդ հոյակապ և ազնիվ գործը: Ավելորդ է ասել, վոր միայն Տաճկաստանի առաջնակարգ հայ գրագետի բան և նորան թարգմանելը: չլինի թե ուստիացի հայերը փորձ փորձեն:

Բայց մենք հեռացանք մեր ուղիղ ճանապարհից. մեր գրության խորհուրդը և Սոս և Վարդիթերի քննությունը: Մենք քանի ու քանի անգամ կարդացինք այս գործը և ուշադրությամբ. գալիս ենք այժմ անաչառապես հրատարակելու մեր կարծիքը այդ աշխատության մասին: Յեվ իրավ վոր, հարկ չկա կողմնապահության. այնքան զուտ և անհակառակելի արժանալորություն կա Սոս և Վարդիթերի մեջ, վորի այս ու այն տեղ, այս ու այն կողմից յերեցած թերությունքը, հեղինակի անուշադրությունքը՝ մի փոքր ել հեղի-

* Ալեքսանդր Դյումայի «Դոթական մատուռն» ևս թարգմանում. արդարև «Թարգարեն իր գավառի մեջ պատիվ չունի». ինչ ասես:

նակին շրջապատող աշխարհի ազդացքը, յեթե նաև ամենայն խստությամբ դրվին անդամահատական դանակի տակ, այնուամենայնիվ, դործի ընդհանրական ամբողջությունը և եյական արժանավորությունը կմնա և կմնա: Յեւ վորովհետև այս կողմից յերկյուղ չկա, վորովհետև մեր անաչառ քննությունը բնավ յերբեք չպիտի նսեմացնե նորա արժեքի և քանքարի փայլը, այս պատճառով մենք հաստատ վորոշում ենք ամեն նորա արժանավորությունը խոստովանելով, տեղ-տեղ յերեցած անհարթությունքը չմոռնալ: Հաստատ հաւատացած ենք և հույս ունինք, վոր մեր անկեղծ ու արդարադատ, թեև խիստ և անկաշառ քննությունը, յեթե համբուրելի հեղինակին ոգուտ չբերե, մնաս վոյ յերբեք:

Համարձակ կարող ենք ասել, վոր արգո հեղինակը իր նկարագրած կյանքի վերաբերությամբ, վոչ ավելի և վոչ պակաս, մի անխարդախ հայելի յե, ուր ցոլանում են բնության ճառագայթքը: Մենք նայեցանք այդ հայելու մեջ և տեսանք ինչ վոր ցույց եր տալիս նա. և ծանոթ լինելով մեզ նորա ցույց տված բնությունը, վկայում ենք հայելու արժանավորությունը: Պ. Պոռ-շյանցը պրծավ իր պարտքից. այժմ մերն է կարգը նորա համար հայելի դառնալ և ցոլացնել հեղինակին նորա սեփական գործը. այս իր տեսակի «ճառագայթների կրկին բեկրեկումն» է: Հույս ունինք, վոր մեր ապակու յերեսը նույնպես հարթ լինի և նորա թանձրությունը դուգահեռաբար հավասար. հույս ունինք, վոր վոչինչ չկարողանա դավաճանել ճշմարտության: Մեր հատվածը նույնպես շղար չունի, ինչպես մեր քննության առարկան—Սոս և Վարդիթերը:

Շատ կարգալ հարկավոր չե Սոս և Վարդիթերը,

խմանալու համար, թե ինչ տեսակ հեղինակի հետ ե կար-
գացողի գործը. նորա հոգու վտակեղարյան անմեղու-
թյունը փայլում է ամեն տողի մեջ: Այդ մի շատ բնա-
կան գործ ե և իր սլարգությամբ ավելի նմանում ե
այն փարեկի բնական աղբյուրներին, վորոնց ջուրը ա-
ռանց մարդկային ճարտարության, առանց ջրմուղների,
առանց մարմարոնյան շատրվանների և հռովմեյական
աղուգանների վազում ե սարի լանջով և իր գնացքի
մեջ, իր դիպած ամեն մի խոտի, ամեն մի թփի տերե-
ները պսակում ե ազամանդյա կաթիլներով. և առանց
մի նեղ սահմանի մեջ փակվելու ազատորեն վազում ե
դեպի ուր վոր քաշում ե նորան բնության որենքը, հո-
վություն, զովություն և պտղաբերություն տարածելու
համար:

Սոս և Վարդիթերը դրած ե մեր առջևը նախ և ա-
ռաջ վորպես բանաստեղծություն, վորպես վիպասանու-
թյուն. բայց վոչ ձևի մտածությունը և վոչ դեպքերի
դասակարգությունը կարող են, գոնե մասնավորապես,
համեմատվիլ նորա պարզ, անզարդ և բոլորովին ան-
խարդախ և բնական նկարագրությանցը: Խոսք չկա, վոր
այդ գործը բանաստեղծություն ե. բայց բանաստեղծը
վորտեղ ուղղակի խոսում ե բնության լեզվով, ուր մի-
այն լոկ թարգման ե լինում բնության և ստորագրում
ե այն, ինչ վոր այժմ ամեն մարդ կարող եր տեսնել և
ստուգել, հոյակապ արժանավորություն ունի. իսկ ուր
մեկ վայրկյան անգամ, արգո հեղինակը բնությունը
թողնելով, ոգնություն ե խնդրում յերևակայությունից
և հնարաստեղծում և անբնական բաներ, այնտեղ գոր-
ծի արժեքը թուլանում ե և անհամեմատ թուլանում ե:
Բնդհանրապես, նկարագրված բնավորությունքը

ապշելի հարազատություն ունին. բայց յերբեմն ավելի
զորություն կամենալով դնել գլխավոր (համարված)
ներգործողների մեջ և անդադար նոցա մոտ ուղելով
պտուտ գալ, հեղինակը վոչ միայն շատ տեղ հարեանցի
և յերկու խոսքով և անցնում յերկրորդական ներգոր-
ծողների մոտից, ինչպես են Անուշը, Արշամը, վոր Գե-
ղամ ել և ասվում, Գարեգնի մայրը և այլն և այլն, այլ
շատ զգալի կերպով կեղծ վիճակի մեջ և դնում իր գըլ-
խավոր ներգործողներին, ինչպես են, Սոսի թագավոր-
ոճ (Շահ-մար) բռնելը, Սոսի քարափի գլխին աղթելը
և այլն: Հայտնի յե, թե գլխավոր ներգործողների վե-
րաբերությամբ, մի առնված միջոցում, բնականի նկա-
րագրությանց պաշարը գործ դրվելուց հետո, յեթե հե-
ղինակը չպարապի յերկրորդական բնավորությանց
կերպարանագործությամբ և նոցանից նոր ուժ և նոր
զորություն չառնու իր գլխավոր հերոսի համար, նախ վոր
այդ հերոսը տկարանում և, վրա յերկու, վոր յերկրոր-
դական ներգործողը շատ շիկանում են. թեև հեղինակի
նպատակը և ընդհանուրի վարքն ու բարքը ցույց տալ,
բայց յերբ այդ վարք ու բարքի այս կամ այն մոմեն-
տի համար թանձրացնում և այս կամ այն գլխավոր
բնավորությունը, հայտնի յե թե պարտք կա նորա
վրա բնության սահմանից դուրս չբերել նորան:

Նկարագրությունը կյանքի այնպիսի յերևույթնե-
րի և անցքերի, վորին մասնակից և բազմությունը,
վորպիսի յեն Մողնու կամ Վարդափառի ուխտերը, վի-
ճակը կամ «Հավկրի շուռ տալը», հարսանիքը, (թեև
այս վերջինի մեջ, Սոսի և թուրքի մենամարտության
նկարագրությունում, Սոսը դարձյալ դուրս և գալիս իր
բնական շրջապատից և բնությունը դառնում և առաս-
պել) շատ ընտիր են և վսեմ. իսկ այնտեղ, ուր բնա-

վորությունքը ներգործում են առանձին առանձին և ուր, նոցա ներգործություններից ավելի, ընթերցողը պիտի իր հայացքը ուղղե դեպի հեղինակի խոսքերը, վոր առանց ուրիշի բերան տալու, ինքը հեղինակն է խոսում, այդ տեղերում բնությունը տկարանում է և հեղինակի յերևակայությունը և հնարագիտությունը ոգնություն չեն տալիս նորան:

Պ. Գ. Տեր-Հովհաննիսյանցի «Տեր Սարգիս» գործում, մի հոյակապ արժանավորությունն էլ այն է, վոր նա բացի մի քանի անհրաժեշտ պատմական ծանոթություններից և արտաքին նկարագրություններից իր ներգործողների հոգեբանական կամ բարոյական վորպիսությանց մասին բնավ իր բերնից խոսելով հանդես չէ գալիս. ներգործողքը իրենց խոսքերով կամ գործերով ցույց են տալիս մեզ իրենց ո՛վ և ինչ լինելը: Մեծ տարբերություն կա տեսնելու և լսելու մեջ: Այն հեղինակը, վոր ինքը բան չէ ասում մեզ, այլ մարդիկ է հանում մեր առջև, ներգործել տալով նոցա,—նա ցույց է տալիս. ել տեսնելուց հետո լսելու կարոտություն չկա: Իսկ այն հեղինակը, վոր վոչ ամեն բան ցույց է տալիս ներգործողների ձեռքով, այլ յերբեմն իր բերնից է պատմում նոցա մասին, նա լսեցնում է, վորի տպավորությունը ավելի թույլ է, քան թե տեսնելու և շոշափելու տպավորությունը:

Սոս և Վարդիթերը, յեթե ուղիղն ասենք, պիտի նայվի վորպես ամբողջ մի ընկերության, վորպես ամբողջ մի գեղի նկարագիր. իրեն իսկ արդո հեղինակի խորհուրդն էլ այս է, ինչպես ծանոթաբանում է հառաջարանի մեջ: Յեւ յեթե լավ ուշադրությամբ նայենք այս գործին, կտեսնենք, վոր նորա մեջ գլուցազուն և դյուցազունի ասվածները իսկի մյուս ներգործողներից

ավելի պաշտոն չունին, բացի նորանից, վոր փոթորի-
 վը նոցա գլխին և գալիս: Սոս և Վարդիթերի մեջ կյան-
 քը հասարակաց և. ավելի խմբերը հանդես ունին, քան
 թե նորանց կազմող անհատքը: Պաշտոն ունին սովո-
 րությունքը և ծեսերը, վորպես բազմության հասկա-
 ցողության արդյունք ավելի, քան թե այդ սովորու-
 թյանց և ծեսերը կատարելում ներգործող այս կամ այն
 անձը: Սոս և Վարդիթերը կարդալու ժամանակ, կար-
 դացողի միտքը չի կապվիլ լոկ Սոսի կամ Վարդիթերի
 հետ, այլ և շատ տեսակ բնավորությանց և անցքերի
 հետ, ուր, յերբեմն, հազիվ հազ մի աննշան պաշտոն են
 ատանում Սոսը կամ Վարդիթերը: Այս գործի մեջ բա-
 նի ընթացքը առաջ և գնում առանց Սոսից և Վարդի-
 թերից կախում ունենալու. այնտեղ հավասարապես
 հասարակաց և ներգործության պաշտոնը: Յեթե պ. Դ
 Պռոշյանցի գործը համեմատենք նկարչության հետ,
 պիտի պեյզաժ ասենք նորան: Հեղինակի գլխավոր գա-
 ղափարը Սոսը և Վարդիթերը չի, այլ ընդհանուրի
 կյանքը, ծեսերը, սովորութիւնքը, ավանդությունքը և
 հասկացողությունը. իսկ Սոս և Վարդիթեր անձնավո-
 րությունքը առնված են վորպես ոգնական: Սոս և
 Վարդիթերը մենք չենք կարող ընդունել վորպես մի
 բիրապատում վիպասանություն:

... Այս խոսքերը չեն տկարացնում Սոս և Վարդիթերի
 արժանավորությունը, այլ միայն ցույց են տալիս, և
 վոր մենք նկատում ենք մեծ ուրախությամբ, թե պ.
 Պռոշյանցի քանքարը ավելի գորություն և ավելի ուժ
 տւնի ընդհանուրի կյանքի և բնականի ստորագրելում...]
 մինչդեռ շատ ուրիշ բանաստեղծք բնականի պակասու-
 թյունը աշխատում են յերևակայության ոգնությամբ, և

վոչ միշտ աջողությամբ, ծածկել: Պ. Պոռշյանցը յերբեք
կարոտ չէ այդ ոգնության, յեթե հաւատարիմ մնա իր
քանքարի բնավորության. նորա ստորագրությունքը
այն աստիճանի ուղիղ, կենդանի և հարազատ են, վոր
թե մանր մունր յերեակայության անաջող արդյունք-
ները անհետանալու լինին, Սոս և Վարդիթերը կարելի
յե ընդունել վորպէս լոկ և պարզ նկարագիր բնության,
ուր բնականաբար և անբռնադատ վայելում են նկարա-
գրութեամբ ընկերության կյանքը, հոգեբանական ունա-
կությունքը, բարոյական և ընկերական հասկացողու-
թյունքը:

Անշուշտ, հեղինակի անփորձությունը և նորարոյ-
բոջ յերիտասարդությունը պիտի թողվին իրենց հետ-
քը այդ գործի վրա, առանց դոյ ւն չէր լինիլ. բայց,
աջողակի, ինչպէս արդեն ասացիք, այդ թերություն-
քը և խորդուրդքը հարթվում են, յերբ արժանավո-
րության ըլուրները բարձրացնում են իրենց գլուխը:
Այսպիսի թերությանց և հակասությանց կարգ ենք
դնում մինք, որինակի համար, հ աւյալ մի քանիքը:

Այն միջոցին, յերբ Վարդիթ լը վարում է մի եր-
ված սիրունու պաշտոն, և վորի սերը արդեն յերկու
տարի յե, վոր մաշում է նորա սիրտը և հոգին, գեռ
նոր և վոխել ատամները, գեռ նոր և մտել տասնումի
տարեկանության մեջ: Սորանից, յեթե յերկու տարին
ել հանենք, այն ժամանակ կտեսնենք, վոր Վարդիթերը
ութը լման իննի մեջ զգացել է սիրու կրակը: Վարդի-
թերին վերագրված բոլոր ներգործությունքը, հոգեբա-
նական ախտերը, ցանկականի և սիրու, գիտակցաբար
մինչև անձնագոհության աստիճան բարձրանալը, շատ
խելացի դատողությունք, տեղ-տեղ ել կանացի սեռին
սեփական անձնապահ խորագիտություն, այս ամենը,—

3770
3
2

ասում ենք,—զարմանալի ներհակութուն ունին այն հասակին, վոր նա ունի: Գիտենք, վոր կան աշխարհներ, ուր տասը տարեկան աղջիկը արդեն մայր է, բայց այդ աշխարհների սահմանքը փակված են խեցգետնի և Ալժեղջյուրի մեջ: արարատյան դավառը, վորի ցուրտը առակ է յեղած հին աշխարհում, չունի հիշված աշխարհների ազդեցությունը. այնտեղ տասնումի տարեկան աղջիկը դեռ տղա յե, ուր մնա ութը կամ իննը տարեկանը: Յեվ այդ հասակում վնչ կաղմվածքի բնական աճելությունը, վնչ խմացականի և զգայականի ախտերը կարող եյին զուգապատշաճ լինել այն պաշտոններին, վոր Վարդիթերը ունի այդ գործում: Բացի սորանից, ուրիշ կողմից նայելով, դարձյալ հարկավոր եր, վոր այն միջոցին ավելի հասակավոր յեղած լինեիր Վարդիթերը, նորա հայրը—Հեթումը անատամ ծերունի յե, իսկ նորս մայրը պառավ: Յեվ վորպես թե հերիք չեր, վոր այս ծերունիքը տասնումի տարեկան աղջիկ ունեյին, դեռ նորանից հետո ել ծնել են Փառիկը, վոր Գարեգնի մոտ է սորվում: Յեվ զարմանալի յե, վոր ինչպես մեզ և թվում, սլ. Պոռչյանցը առանց հարկի և ոտիպողության ընկել է այս հակասությանց մեջ: Յեթե մտածենք, թե նորա գիտավորությունը յեղել է պախարակել այդ կողմերի վաղ ամուսնությունը իգական սեռի, այդ բանում ել անաջող է. պատճառ, յեթե ութը, իննը տարեկան աղջիկը սիրահարվում է և տասը կամ տասնումի տարեկանը պատրաստ է սիրու համար իր անձը գոհել, ուրեմն, վաղ ամուսնությունը բնականաբար զգալի կարոտություն է, յերբ հիմնվում է նա խմացական և զգայական պահանջողությանց վրա: Բայց մենք չենք տեսնում մի պախարակության նշմարք և

համարում ենք այս մի ակամա սխալանք, յեթե միայն մենք չենք սխալվում: Գիտենք, հեղինակը կամ շատ ուրիշներ ել, իբրև իրողություն կարող են իմ առջև դնել այն բանը, թե արարատյան աշխարհում շատ անգամ պսակել են 11—12 տարեկան աղջիկ. ուստի, վորպես թե անբնական չե՞ Վարդիթերի հասակը: Պսակել ինչի՞ չե, կարելի չե. մենք լսած ենք մեր պառագյուներից, վոր սորանից 60—70 տարի առաջ, Նոր Նախիջևանի մեջ ել յեղել են այդպիսի անճոռնի պսակներ, բնության տարածամ բռնաբարությունք. բայց, այն ժամանակ, թող ներեն մեզ, Վարդիթերը չե կարող ունենալ այն բնական և հոգեբանական հատկությունքը, վոր վերագրվում և նորան և վոր անշուշտ հարկավոր եր տալ նորան, ամուսնի մեջ սիրո գործի զուգակշիռը պահելու համար: Հասակի այս անաջող առքը* խիստ անախորժ ազավորություն և անում կարգացողի վրա: Ասես թե Հայաստանի աղջիկները հին կամ նոր Բաբելոնների** աղջիկներն են, ասես թե Բորբորիտոն Շամիրամի թուռներն են:

Մարդու գեղջն և գալիս, յերբ տեսնում ե, թե տասնումի տարեկան աղջիկը ընկնելով իր սիրականի գիրկը և համբուրվելով նորանից զգում ե, թե «ոխտը թիզ յեղ և կանգնում նորա սրտին» (յեր. 26): Պետք չե նույնպես մոռնալ, վոր յեվրոպական մայրաքաղաք-

* Անումը քայի արմատը առ, հոգն. առք, վորպես առաւմն. մենք այս ումն ման հոլովումից փախչելու համար այս դիպվածում, առքը պիտի դորժ դնենք վորպես սոռումն. ազգը շատ տեղ նույն նշանակութամբ դորժ և ածում առքը:

** Նոր Բաբելոններ ասելով իմանում ենք յեվրոպական մեծ քաղաքները:

ների մեջ անչափահաս աղջիկները* բնավ
յերբեք ցանկականի կամ սիրու բնական հետեանք չեն**,
այլ մեծ մասով արտասովելի աղքատության արդյունք:
Շատ, աղքատ կամ որական հացի կարոտ ծնողք վա-

* Այս ավերանքի սարսափելի որինակները կարելի չեն տեսնել
Հեռն Փոշե Փրանսիացու «Ուրվագիծք Անգլիո» անունով գործի
մեջ, ուր քստմնելի բաներ հանդես են հանած: Այնտեղ կան քա-
ղաքներ, ուր ամեն 100 աֆրոդիտյան ցավով վարակված անառակ
կանանց, 6 հատը մինչև տասը տարեկան անչափահաս աղջիկներ
են: Նույն գրքի մեջ տեսնում ենք հետևյալ վկայութունը. «Մեր
հիվանդանոցներից մինի մեջ յես տեսա հինգ անչափահաս և մա-
նուկ աղջիկներ, վորոնք հիվանդ եյին ամոթալի ցավով: Առաջինը
13 տարեկան էր, յերկրորդը 12, յերրորդը 11, չորրորդը 9 և հին-
գերորդը 8 տարեկան: Յերեքը այս աղջիկներից կորուցել էյին
իրենց անմեղութունը իրենց մոր տանը և կորուցել էյին
չափահաս մարդոց ներգործությամբ: An Exposure
of female prostitution, by W. Lagan, City missionary. Ահա վառիկ
արդարև, համալիք անլուայ և անաղելի խակակութ պորտոյն խա-
կութեան», յեթե յերանելի նարեկացին յեվրոպացի վոդաները
տեսներ, Յեգեկիելի առակավոր յերկու քույրերը կրմոռնաք Յեգիպ-
տոսի մեջ. պատճառ, սոքա առակ չեն, այլ լույս ցերեկով գործված
իրողութուն: Թռև:

** Մենք խոսում ենք ընդհանրապես, ապա թե վոչ, կան բա-
ցառությունք, մանավանդ այն տեղերում, ուր անչափահաս աղայք
յերկու սեռիցն ել միասին, սկսած 5—6 և յերեմն ավելի մատաղ
հասակից աշխատում են ջերմ գործարաններում: Մի կողմից քանի
տարիներով անդադար և միապես ներգործող ջերմությունը, մյուս
կողմից պժգալի որինակներ, վոր նոքա տեսնում են գործարան-
ներում, գրգռեցուցիչ և անարժան խոսքեր, վոր լսում են այն-
տեղ, ավերված չափահասներից, շատ անգամ, այն, սուռճապես
ղարթեցնում են նոցա զգայական ցանկությունը, թեև տարածած
և կաշմվածքին մահաբեր հարված պատրաստելու համար: Անգլիո
մեջ, այս վիճակին պատկանած յերկու սեռի յերեխայքն ել ար-
դեն 11—12 տարեկան հասակում կորուցած են վաղուց իրենց ան-
մեղությունը:

ճառել են իրենց աղջիկները, յեթե թողունք վրձանց մոտ շռայլության կամ ունայն պճնասիրության համար արծաթ ճարելու բարբարոս խորհուրդը*, յեթե թողունք դժոխային պառաւների դավաճանության դոհ-վածները: Ո՛հ, այդ պառաւները ամեն որ յիկեղեցի յեն դնում, և ի՛նչպես ջերմեռանդ աղոթում:

Այո, սարսափելի հանցանք և ծնողքի կողմից, յերբ նորա անառակության են ծախում իրենց դավակը. բայց ավելի թեթեւ² և այն դադանական դործը, յերբ ծնողքը յեփում են և ուտում են իրենց դավալները: Հայտնի յե թե այս ել պատահում և սովի կամ պաշար-ման ժամանակ: Յեւ մեր աղգի պատմական հիշատա-կարանների մեջ տեսնում ենք այսպիսի զարհուրելի որինակներ. «ձեռք կանանց ողորմածաց եփեցին դման-կունս իւրեանց և եղև նոցա ի կերակուր», ասում և պատմիչը. (Հովհ. կաթ. Պատմ. Հայ. Մոսկվա. յեր. 143): Անճար աղքատությունը սովից ու պաշարումից պակաս չէ: Արտաավել պիտի քան թե սրտնեղել այն դժբախտ ծնողների և ավելի դժբախտ աղջիկների վրա:

Մենք հերիք համարում ենք վորքան խոսեցանք հա-սակի մասին, վորովհետև ձոնձրալի կարող եր լինել

* Ձրանոխ մեջ մի մայր վաճառեց իր տաններկու տարեկան աղջիկը անառակության. և յերբ յերեխայն, ընտան աղբեցու-թյամբ պժղալով այս անորենությունից ընդդիմանում եր, անորեն մայրը այնպես զարկեց նորա քթին բերնին, վոր ինդճ յերեխայի յեղև առամը միասին դուրս թափեցան: Այսպիսի որինակներ խիստ շատ են Անգլիո մեջ, ուր յերեխայք, կիրակի որերը փողո-ցում խողալու համար, բանտարկվում են, ուր քաղաքներ կան, վո-րոնց մեջ կիրակի որերը չի կարելի անպատիժ սուլել: (Լեոն Յոշե): Հիանալի պարզ և անժխտելի որինակներ են սորա, թե կրոնը յեր-բեք չի կարող, միայնակ, բարոյականություն արմատացնել մի աղգի մեջ:

ընթերցողին, յեթե մենք անդամագնահատար, ֆիզիոլո-
գիկաբար և հոգեբանաբար քննելինք այստեղ իզա-
կան սեռի անհատների աճելությունը և սորա որենքը,
քայլ առ քայլ յերթալով նորա յուրաքանչյուր գլխա-
վոր մոմենտների քամակից մինչև այն կետը, ուր ան-
հատի կազմվածքը ստանում եր իր տեսակի հարատևու-
թյունը պահպանելու բնական ունակությունը:

Իբրև թերություն կարելի չե տեսնել և Արշավրի
բնավորությունը, կամ մանավանդ նորա պաշտոնը:
Գործի կատասարոֆը, յեթե ուղիղն ասենք, գլխավո-
րաբար հիմնված է Արշավրի դրժողության վրա: (Արշա-
վիրը յեթե չդժեր, կարո՞ղ եր Տիրանի մեքենայքը
խայտառակել): Յեվ այդ մարդը, վոր առաջ այնպես
սիրով ընդունում եր Սոսի առաջարկությունը, սրտանց
յերդնում եր, վոր նորան տա իբ քույրը, հանկարծ
փոխվում է և դառնում է Սոսին մահաբեր թշնամի: Թե
ստուգապես Արշավրի միտքը իր քույրը Սոսին տալ
եր և վոչ իսբեկ, այդ պարզ յերևում է Հեթումի և իր
կնոջ խոսակցությունից (յեր. 203), ուր Համասփյուռը
մեղադրանքով խոսում է Արշավրի մասին, թե առաջ
շատ հորդորել է, վոր Վարդիթերը Սոսին տան, իսկ
այժմ հետ է կանգնել իր խոսքից և ել չէ ուզում: Ար-
շավրի խոսքը փոխելը և նորա դրժողությունը մեծ
պաշտոն են վարում գործի մեջ և յեղկելի վերջի թեկե-
րը մի մասնով լարվում են և կառավարվում են նորա
ձեռքով, կամ, նորա ազդեցությամբ. բայց, չնայելով
այս բոլոր բաների վրա, մենք բան չգիտենք Ար-
շավրի նենգության կամ դրժողության պատճառի մա-
սին: Գործի բովանդակության մեջ չկա տեղ, ուր հան-
դես ունենար այս դավաճանությունը և կապված լինելը
վիպասանության ընթացքի հետ վորևե կապով: Փա-

250
փակի հայտարարությունն և ըստ իր, ինչ վոր կա (յեր.
125): «Գիտեմ, ինչ կա,—ասում է նա Գարեգնին,—բա-
նը փոխվեց, ճար ունիս տես. Արշավրի միտքը ընկանք
հիմի թե ծուռն ա ելել, թե դուզ ա ելել ձեր հետ, չեմ
իմանում, համա հիմի իմացվեց. երեկվանից դեսը հա-
րիր հետ կռիվ ա քցել, թե կամ թուրը վեր կուռնիմ
ինձ կսպանեմ, կամ թե չե Սոսին աղջիկ չեմ տալ. յես
պտի տամ Զայրմայրի եջմիածնեցի քալորին»։ [Համա-
ձայն ենք, վոր կռիւտ, կամ, նախնական և անքաղա-
քակիրթ կյանքի մեջ ըստ եյական չնչին տհաճությունքն
անգամ կարող են շատ ավերությանց պատճառ դառնալ
և Արշավիրը ընդունակ է, վոր չնչին պատճառով կա-
մենա փնասել Սոսին, կամ վրեժ առնուլ նորանից. բայց,
բանը այս է, վոր ընթերցողը նաև այն չնչին պատ-
ճառը, նաև տհաճության մի լոկ նշմարք անգամ չէ
տեսնում բանի ընթացքում։] Հանկարծ լսվում է Փափա-
կի հայտարարությունը, վոր ավելի հիշեցնում է մեզ
Ֆրանսիական «le roi le veut»* խոսքը, քան թե մի
բնական յերևույթի պատճառ կյանքի կամ նորա նկա-
րագրության մեջ։

Մենք չենք ուզում իբրև թերության նայել Վար-
դիթերի մոր անխելք հողդհողդությանց վրա։ Փարպի
գնալու ժամանակ, Համասիյուռը հրապարակով հայտ-
նում է իր տհաճությունը Սոսի հետամտության վրա.
«սրտիս տախտակն են դադել». ասում է նա (յեր. 92)
իր հետի ուխտավոր կին մարդոցը և սպառնում է, վոր
եւ Սոսին չտա աղջիկը։ Վարդավառին, ինքնամատուց
կերպով, հրավիրում է Սոսին և ուխտի հրապարակում
(Հանա-վանքում) համբուրել տալով Վարդիթերին,

* Թագավորն և այդպես ուզում (ֆր.)։

նշան ե ղնում: Աշնան Մողնու ուխտին, իր մոտ հյուր
 յեկած կին մարդուն պատմում ե ինչ վոր Սոսի գլխով
 անց եր կացել, ավելցնելով, թե «եւ չենք տալի իմ աղ-
 ջիկը»: Թեև այս փոփոխամտությանց պատճառները
 դրած են անցքի բովանդակության մեջ, բայց դժբա-
 թույլ են այս տեսակ կտրուկ և վորոշ հետևանքներ
 ունենալու համար. կամ պատճառքը պիտի ավելի սաս-
 տիկ և ազդու լինեյին, կամ հետևանքը մի փոքր մեղմ:
 Բայց մենք ասացինք, վոր չենք ուզում այս բաներին
 իրրե թերությանց վրա նայել, վորովհետև այս բոլորը
 կարելի չե վերագրել Համասիյուռի անկթության, վո-
 րից սովոր ե ամեն բան առաջանալ, ուստի և այնքան
 անբնական չեն հակասությունքը, վորքան այն, վոր
 Համասիյուռը վերևում հիշած Փարպու ճանապարհին
 հրապարակով նախատում ե իր դուստրը. խայտառակե-
 լով և ամենի առաջ հայտնելով, թե յերիտասարդ սղոց
 ձի խաղացնելը, տաղ ասելը և Վարդիթերենց խմբից
 չհեռանալը բոլոր Վարդիթերի արածն ե: «...Չեք իմա-
 նում,—ասում ե նա իր ուխտակից կին մարդոցը,—ես
 մեր փչացածի (Վարդիթերի) արածն ա քոմմա... խաչն
 իմն ա, քյարամաթը (զորությունը) յես գիտեմ»: Սո-
 րանից մի վայրկյան առաջ ել, դարձյալ նույն տեղում
 Վարդիթերի վրա յե թափում իր ժանգը: «Ա՛խ, ծակ-
 ծակոտված, սև սրտի աղջիկ. ինչ անեմ, խավարեք են
 որը, վոր դու լիս ընկար. են քշերը հերդ ջաղացն եր
 գնացել ի՞նչ կլներ (?!) մեզ աշխարհքի միջին թուք ու
 բեղնամ արիւր» (յեր. 92): Այսինով Աշտարակի կյանքի
 ընդհանուր վորպիսության (վորպես նաև բովանդակ
 հայոց ազգի կյանքի վորպիսության և հայ կանանց
 ընտանեկան և վորդիական պատվապահության), մենք
 չենք կարող թույլ տալ, վոր մի մայր այդպես հրապա-

բակով խայտառակե իր դուստրը, ուր ավելի չնչին բաները համարվում են խայտառակություն և թուշ ու բեդնամ են լինում: Մի մայր, հրապարակով այդպիսի խոսքեր իր աղջկա մասին ասելուց հետո, այնուհետև ինչ աղջիկների կարգ և դնում նորան. սորա վրա հարկավոր եր մի փոքր մտածել: Այն ել Համասփյուռը, վոր սովորաբար նկարագրվում է վորպես մի խորագետ կին. «Ատանի հետի վոտն եր պառավը», ասում է հեղինակը (յեր. 116):

Հայի պատիվը, վորեն կերպով, յեթե վոչ բոլորովին փրկելու, գեթ մի մասնով պաշտպանելու համար ստիպվում ենք կատարելություն չդրնել Սոսի փեսայի կամ քրոջ դավաճանությանց նկարագրության մեջ: Ասենք, թե Տիրանը վորպես մի անարգ մարդ կարող եր ընդունակ լինել այդպիսի դաժանության. բայց Սոսի քույրը, վոր վոչինչ թշնամություն չունի իր յեղբոր հետ, ինչպես, միայն իր երկա սաղրելով, այն խաղը կխաղար յեղբոր գլխին: Ավելի հավանական է, վոր քույրը իմանալով երկա դավաճան խորհուրդը իր յեղբոր ընդդեմ, յեթե չկարողանար հայտնի դնել դեմքին, գեթ ծածուկ տեղեկություն կտար իր յեղբորը, առանց ամենևին հոգով սրտով իր երկա դավադրության հաղորդ լինելու: Ազգակցական և քույր-յեղբայրական բնական կապերը այնքան ամուր, իսկ ստանալու կաշառքը մի թշվառ 15 մանեթ. մինչդեռ աղտը և դավաճանության ամոթը գրեթե յեղիպտական բուրգերին հավասար: Չգիտենք թե ինչ մտածենք. միթե հավատանք: Բացի սորանից, ինչ խորհուրդ ունի դուռը կաղել և բանալիքն ել հանել: Սոսին իրենց տանը փակելով ինչ ոգուտ կարող էյին քաղել. մանավանդ, յերրնա բարկացած պոռոտ է թե «դուռը բաց արեք», Տի-

բանը, ահից, ծակերն ե մտնում: Մնում ե տակավին Սոսի մոր, այդ բանում, պիտակաբար հանդես գալը: Յեւ զարմանալի յե, վոր Վարդիթերի մայրը Արշավրի ձեռքում Գարեգնի մատանու շատ թույլ ե անխելք խաղի մեջ, հաշվե թե նույն պաշտոնն ե վարում, ինչ վոր Սոսի մայրը Տիրանի ձեռքում. յերկուքն ել ակամա դավաճանակից են լինում, մեկը իր վորդուն, մյուսը իր փեսային: Ասենք, կյանքի պարզությունը կարող ե ոգնել, վոր հեղինակը մեկ մասնով արդարանա. բայց այս բաները ավելի յեն, քան թե պարզություն:

Այն մատանու խաղը, վոր հիշեցինք, շատ անաջող գյուտերից մինն ե, շատ անտեղի անցք ե բոլորովին խելքի հակառակ, յեթե աչքի տակ ենք առնում բոլոր հանգամանքը: Ի՞նչ յերեխայություն ե. «դու այսպես ասա կամ այնպես ասա» ե այն խրատողից թելադրված մորը կամ իրեն իսկ խրատողին, վորպես թե աղջիկը տալը կամ չտալը կախվում ե լոկ Գարեգնի խոսքից:

Առաջ ել ասացինք, վոր հեղինակը անգաղար պա-
րապելով իր առաջնակարգ ներգործողների հետ, մեզ
զրկում ե շատ հարցասիրության արժանի տեղեկու-
թյուններից: Շատ բան անց ե կենում Գարեգնենց տա-
նը, բայց Գարեգնի տան մասին գրեթե մենք վոչինչ
գիտենք: Յերկու-յերեք տեղ, իբրեւ մի անհագագ բան
յերևում ե նորա մայրը. յեղբոր անունն ենք միայն
լսում, հարսի անունն անգամ չգիտենք: Հազիվ յերկու-
յերեք անգամ տեսնում ենք Անուշին ե լսում ենք նո-
րա խոսքերը ծաղկազարդի ուր յեկեղեցում ե տերեւ տա-
րած ժամանակը—Վարդիթերի հետ, վորպես նաև Սոսի
հետ ծաղկազարդի մանուշակների կամ զաթալի պատ-
ճառով: Յավում ենք, վոր ավելի ծանոթություն հու-
նինք: Նույնպես Սոսի մեծ յեղբայրը—Պարետը հազիվ

մի յերկու անգամ հանդես ե գալիս. նորա կինը ընամբ
 չե յերևում. իսկ փոքր յեղբայրը—Արշամը կամ Գեղա-
 մը մի յերկու անգամ պիտակաբար յերևելուց հետո, իր
 պաշտոնը ավարտում ե այդում, արադ քաշած յերեկո-
 յին: Մենք մանավանդ ցավում ենք սորա մասին, վոր
 այսպես փոքր հանդես ունի սա. պատճառ, հեղինակը
 նորանով ցույց ե տալիս մեզ նոր սերունդի սկեպտի-
 կյան ուղղությունը: Մեզ շատ ցանկալի յեր իմանալ,
 թե այդ յերկնային և փրկարար ուղղության շրջանը
 արդյոք վո՞րքան տարածություն ունի այն տեղերի հայ
 ընկերության մեջ: Մենք, ինչպես առաջ ել ասացինք,
 թերությանց կարգ չենք դնում այն չնչին անուշա-
 դրությունը, վոր Սոսի յեղբայրը յերբեմն անվանվում ե
 Գեղամ (յեր. 48), իսկ յերբեմն Արշամ (յեր. 35, 166):
 Նույնպես, Հեթումը խոսելով Սոսեայ վրա, մի անգամ
 ասում ե թե սոքա յերեք յեղբայր են (յեր. 98), իսկ
 ուրիշ անգամ թե չորս (յեր. 172): Թերությունք չենք
 համարում այս հակասությունքը (թեև չլինելին լավ
 եր), վորովհետև բանի ընթացքը փաստ չե կրում. Գե-
 ղամ ե յեղեկ Սոսի յեղբայրը թե Արշամ, յերեք յեղբայր
 են թե չորս, դորանով այլ ընթացք չե ստանում կյան-
 քը. բայց մենք տխրում ենք նայելով հեղինակի ժլա-
 տության վրա, յերբ բանը գալիս ե մեզ յերկրողական
 ներգործողների հետ ծանոթացնելու: Վարդիթերի յեղ-
 բարքը, բացի Արշավրից և Փափակից, մնում են բոլո-
 րովին մոռթի մեջ. իսկ նոցա կնանիքը հայտնի յե, թե
 «չխոսկան» են:

Կուզեյինք, վոր մի քանի թերությունք յեղած չլի-
 նելին, վորոնց կարգն ենք դնում ա) Գարեգնի ձու-
 նկաբեկ: Մենք ասելիք ունենալու չեյինք, յեթե, գլու-
 խը քարը, լոկ մի խոսք կամ մի նշան գրեիր նա ձվի

վրա. կամ շատ-շատ վորեիցե անցքի միայն մի մոմեն-
տը նկարեր. բայց, դու կրակը տես, վոր պատկերներէ
բովանդակությունը այնպիսի բազմապարունակություն
և այնպիսի փոփոխական և շարժուն տեսարաններ և
ստանում, վոր տասը պատկերի նյութ կլինի, վորոնց
խոսքերով միայն ստորագրությունը ամբողջ յերեսից
ալիւի յե: Թողունք դեռ այն, վոր նկարի միջնորդու-
թյամբ և այդ ստորագրության համեմատ խոսել բնավ
խակ մի վորպիսի և և խեղճուկ տիրացվի գործ չե: Բ) Այն
անտեր յերազները մենք առնում ենք վոչ միայն
վորպես ալիւորդ ներմուծությունք, այլ վորպես շատ
անաջող փոխանակությունք բնական դեպքերի: Ասեա
թե հեղինակի ուժը կտրվում և և գործ և դնում այդ
հնարը մնացած պարապությունը լցնելու համար, վոր
խապառ դանց առնելի յեր, վորպես նաև Սոսի, իր յեղ-
բոր Պարետին, իր սիրահարվիլը պատմելը. ուր ասում
և Սոսը, թե յերազում և սիրահարվել Վարդիթերի վրա
և այնտեղ մեջ և բերում նու ծերունու անտեղի և գաղտ-
նախորհուրդ միջնորդությունը և այլն և այլն: Այս ել
դարձավ անգլոստ Աբովյանի վերք Հայաստանի գործի
մեջ Մուսայի մի Հոփիսիմեյի վրա յերազում սիրահար-
վիլը, վորին վոչ տեսել և, վոչ ճանաչում և և վոչ գի-
տե: Մենք չգիտենք, թե ինչ մտածենք այս յերևույթ-
ների վրա. բայց և այնպես դրական թերությունք և
հնարների աղքատությունք ենք համարում: Բացի սո-
րանից, դժար թե կարելի յե թույլ տալ այն աստի-
ճանի պարզմտություն լսողի կողմից (գուցե մենք սխալ-
վում ենք այսպես կարծելով), վոր հալած յեղի տեղ ըն-
դունի այս յերազում սկսված, բայց լրջության մեջ
իւրագործված սերը: Ինչևիցե. «ասումում թողութիւն
շնորհեսցէ»:

Գարեգինը շատ և գովված. նորա գործերը գովեստի չափով չեն: Հեղինակը իր կողմից խոսելով հակամետ և զարդարել նորա գլուխը. բայց ինքը Գարեգինը իր ներգործությամբ դավաճանում և հեղինակին և շատ տեղ յերևում և վոչ ավելի քան թե մի խեղճ տիրացու:

Մենք, վերևը, յերկու խոսքով մեղադրեցինք Սոսի քարափի գլխին աղոթելը և այն հերիք ենք համարում, վոր վերստին չհիշենք ապառաժի անմատչելի լինելը, աղոթկերի Նաբեկը, Եփրեմ Խորինը, Սաղմոսը, Սոսի ծնրադրությունից քարերի մոտ ընկնիլը, Գարեգնի սրտի դեղմունքը, Յուդարերի մոմերը և այլն և այլն. բայց այսքան ստիպված ենք ասել, վոր Սոսը, վորքան մենք այժմ նորան ճանաչում ենք, շատ հեռու յե այդ տեսակ բաներից: Յեւ վարմանում ենք. ինչ հարկ կա Սոսի սիրող, յերգող, ուրախ և աշխատավոր բնավորությունը, վոր ամեն տեղ յերևում և, այդ մի դիպվածում բռնաբարելով կեղծ հատկությունք դնել նորա վրա:

Սոս և Վարդիթերի մեջ կան տեղեր, ուր Փատալիսմը (ճակատագրականություն) ազատ հանդես և ոտանում: Սոսին և Վարդիթերին, վոր չպիտի հասնեյին իրենց ցանկության, միևնույն վիճակախոսքն են դուրս գալիս, վոր գուշակամ և նոցա գլխի դալիքը: Ի հարկե, կարելի յե ասել, վոր պատահմունք և այս. կհամաձայնեյինք, յեթե հեղինակը այդ վիճակները հանելով առաջուց չտեսներ Սոսի և Վարդիթերի գլխին պատրաստվող փոթորիկը: Յեւ այս դեռ բոլորը չե. «...համա, խեղճ տղա, դուր ես քեզ դրոբում. ինչ կարծես կարծի եդ մի կարծիլ. աստված դրան քեզ համար չի ոտեղծել... ինչ գրվել ա են պտի ընիլ. ճակատի գրվածը ջնջվիլ չի. հարյուր տարեն մեռած մարդի գլուխն ել հողի տակիցը դուրս ա գալի, ամեն բանը խաբար ելած ա ընում, համա,

են գիրը մնում ա. արս ինչ կուզես. լավ, հետո կտես-
նենք» (յեր. 25): Հետո—«...համա, դարդակ ամբար,
դարդակ ջվալ. ենքան պնա արի, վոտներիդ տակին ել
կաշի չմնա, ենքան ճամիեքը չափի հոգիդ դուրս գա»
(յեր. 66):—«...ըսենց խորհուրդ արին իրենց միջին,
համա, աստված իր բանը գիտի...» (յեր. 204):

Այս խոսքերը վիպասանության մեջ ներգործող մար-
դոց բերանը չե գրված, վոր ներելի յեր, վորովհետև
ժողովրդի մեջ յեթե կա այս վարդապետությունը, հե-
ղինակը մեղավոր կամ պատասխանատու չե. նա իր վի-
զը առել և ժողովրդի մեջ յեղածը նկարագրել. բայց ցաֆն
այս և, վոր հեղինակը ինքը իր կողմից ասում ե: Հե-
ղինակը, իբրև բանաստեղծ իրավունք չունի տարածած
և այն իր բերնից խոսելով մերկացնել ապագայի վա-
րագույրը: Իբրև գրագետ, իբրև հեղինակ առավել ևս
իրավունք չունի այսպիսի խոսքերի հանդես տալով
դարավոր և խավար ժամանակներից սերմանված և
տգիտության հոգի վրա բուսած փուռերին ջուր ցողել:
Մենք հավատում ենք, վոր վոչ միայն աշտարակցիք,
այլ և ուրիշ շատ հազարավորք կարդալով պ. Պռոշյանցի
խոսքերը, վոչ միայն չեն յերկրայիլ այդ վարդապետու-
թյան վրա, այլ սովորական, արարատյան վոճով կա-
սեն, թե այդ «ավետարանի կողքին և գրած»:

Ինչպես հատկանանք Տիրանի տված թրլիսմը, նո-
րա բովանդակությունը և գործի վերջը հար ու նման
այդ բովանդակության: Ասես թե մի իշխան պատվեր
և տվել իր ծառային և ծառան, առանց տիրոջ մի խոս-
քը ևս մոռնալու, կատարում և պատվերը: Մենք գի-
տենք, վոր մեր ազգը, ինչպես նաև ամեն ազգ, յեթե
հանենք նոցա միջից լուսավորյալ բաժինը, հավատում

և կախարդության, խնդիրը այդ չէ, և մենք դորա վրա
 վեճ չունինք, այլ այն մանավանդ, թե հարկավոր և
 պահպանել ժողովրդի ֆնասակար և մոլորական նախա-
 պաշարմունքները և նանրահավատությունքը. թե դո-
 րա հակառակ, բնության որենքներով հրաշալին մեկ-
 նելով, ցրվել միջնադարյան մառախուղը, բանալ ազգի
 աչքը և ավելի հավատ դնել նորա մեջ իր վրա, իր
 մարդկային արժանավորության և իր գործունեյության
 վրա) Նյապես, Տիրանի վոչ թըլիսմը, այլ դավաճանու-
 թյունքը քանդում են բանը. Սըշավրի նենդությունը
 ձեռնառու յե լինում նորան. բայց հասարակ ժողովուր-
 դը, վոր առանց նորան ել տրամադրված և կախարդու-
 թյան և չար վոգինների հավատալու, ինչպես բանի
 վերջը և կատաստրոֆը—չվերագրե թըլիսմի դորության,
 յերբ Վարդիթերի մահից հետո, դուրս և գալիս նորա
 ծոցից այն ծակ մարգարեյությունը, և յերբ նորա բո-
 վանդակությունը ուրիշ բան չէ, յեթե վոչ ներկա անցքի
 ներկա տեսարանի առաջուց արած ճիշտ ստորագրու-
 թյունը, վոր առանց և մեկ մագի չափ վրիպելու կա-
 տարվել եւ ինչպես առաջ ել ասացինք, մենք բան չե-
 յինք ունենալ արգո հեղինակին անելու, յեթե նա այս
 կամ այն անձը նկարագրեր կախարդության հավատա-
 ցող, այդ բնական եւ. վոչ միայն մեզ հայերիս, այլ և
 յեվրոպացոց և մինչև այն աստիճան բնական, վոր վոչ
 միայն ինկվիզիցիոնը, այլ և յեվրոպական կառավարու-
 թյունքը, վորպես նաև բողոքական տերությանց մեջ,
 ստուգապես հավատացած լինելով կախարդության և
 կախարդների գործակցության չար վոգինների հետ,
 այնքան վախենում եյին այդ կախարդ անվանված խա-
 բեբաններից, կամ շատ անգամ կախարդ անունով ամ-
 բաստանված և զրպարտված խեղճերից, վոր անողորմա-

բար դատապարտում էյին նորանց դեպի մահ*: Բայց
այ. Պռոշյանցը իր բերնից ե խոսում այս բաների վրա
և նորա նկարագրությունը, վոր վերաբերվում եր մեր

* «Կախարդ կնոջ վերջին անգամ դատաստանով մահապարտ-
վիլը Դերմանիո մեջ, 1783-ին յեղով. բայց, 1793 ին Լեհաստանի,
հաբալալին-պրուսիական, սահմանազլխում երվեցան դարձյալ
յերկու կախարդ: Իսկ թե վոքբան կախարդներ երվել ու տապկվել
են առաջին ժամանակներում, այդ մասին կարող են վկայել հե-
տեյալ մի քանի իրողությունքը: Բրաունշվեյգի մեջ 1590 և 1600
թվականներում այնքան կախարդ էյին երում (յերբեմն ուրը 10—
12 հատ), վոր գլխապարտության հրապարակը նմանում եր կրակ
ընկած անտառի: Ռեյսյան դքսության մեջ 1640 ից մինչև 1652
(12 տարում) հազար կախարդ կին դատապարտված են դեպի մահ.
ն ո յ ա մ ե ջ կ ա յ ի ն ն ա ե յ եր ե խ ա յ յ մ ե կ ի յ մ ի ն չ և
վ ե յ ա ա ը ե կ ա ն!!! Ոսնարըյուկում, 1640-ին, մինչև 80 կախարդ
կին խարույկի վրա մոխրացան: Վերդենֆիլյան կոմսության մեջ,
միայն մի շաբթում կրակին դրվեցան հարյուր յերեսուն յերեք
կախարդ կին: 1832 ին Դանցիգի մեջ, խաժամուժ ամբոյսը ծովը
նետեց մի վողորմելի կին, վորի անունը կախարդ եր հռչակված և
անողորմաբար խեղդեց նորան ծովում: 1854 ին Շլեզվիգյան գե-
ղերից մեկի մեջ ամենքը հրաժարվեցան գեպի գերեզման հուղար-
կավորելուց մի պառավի մարմին, վորովհետև նորան կախարդ էյին
համարում: (Ուսուցչապետ և վարդապետ բժիկության Բոք. տես
նորա գործի ռուս թարգմանության—Будьте здоровы! in 8. 1862.
СПБ. 23 և 14 յերեսները: Պիտի ցավել միայն, վոր ուսումնական
գերմանացին չե ցույց տալիս աղբյուրները, վոր տեղից հանել եր
այս հարցասիրության արժանի տեղեկությունքը): Թե առաջին
ժամանակներում մանավանդ, ստուգապես հավատում էյին կախար-
դության նաև հոյակապ մարդիկ, կամ գոնե հարկադրված էյին
հաժատացող ձևանալ, դորան վկայում ե այն իրողությունը, վոր
Մեծ Կեպլեր անմահ աստեղաբաշխը, յիրը 1584 ին շտապեց դեպի
Տյուրինգեն իր մայրը խարույկից ազատելու համար, նա կարողա-
ցավ հասնել իր ցանկության միայն նորանով, վոր տպացուցեց,
թե իր մայրը բնավ կախարդության արվեստը չգիտե և թե կա-
խարդական վոգին յերեքը նորան հլացած չև Կեպլերը բնավ չաշ-

հիշած անցքին, այնպիսի կերպարանք ունի, վոր կարծես թե ըոլոր վիպասանության խորհուրդը ուրիշ բան չէ, յեթե վոչ կախարդության եյությունը և ներդործա-

խտեցալ մերժել կախարդության գոյությունը և պաշտպանելով իր մայրը լոկ վորպես տգետ կախարդական արվեստին, լույսայն խոստովանեցալ այդ սքանչելի արվեստի գոյությունը: Ծանր և մեզ ընդունել, թե Կեպլերի պես մարդը կարող էր հավատալ այդպիսի բանի. բայց այսքանը ճշմարիտ է, վոր թե նա սկսեր բուն կախարդության գոյությունը մերժել, մայրը կերվեր Կեպլերի մոր մորաքույրը արդեն քանի տարով դորանից առաջ վորպես կախարդ մոխրացել էր խարույկի վրա: (Այս տեղեկությունքը առնում ենք Լիբիդից և Արագոյից):

Անգլիո մեջ կախարդի վերջին անգամ դատաստանով մահապարտվելը 1712 ին յեղով, ուր Նորդհեմպոլդն քաղաքում հինգ կին կախվեցան վորպես կախարդ: *Տես Parr's Works, vol. IV. p. 182.*

Սպանիո մեջ, վերջին անգամ, 1751-ին, դատաստանով երվեցալ մեկ կախարդ: *Տես Ticknor's Hist. of. sp. lit. vol. III. p. 238.* (Այս յերկու վկայությունքը փոխ ենք առնում հռչակավոր Բուքլի անմահ գործից *Buclès, Hist. of civilisation in England*):

Այս վկայությամբ մենք ցույց տվինք կախարդի Սպանիո մեջ վերջին անգամ դատաստանով մահապարտվելը. բայց չպիտի հետեւեցնել սորանից թե 1781 ից հետո խապառ աղատ միայն կախարդները: Սպանիան այն աշխարհը չէր, վոր շուտով տեղի տար մարդասեր լուսավորության. ինկվիզիցիոնը շատ խոր մտել էր բաների կարգի մեջ և յերկար ժամանակ կտրվեց վոչ նորա մատակարար աղդեցությունը: Յեթե հավատանք մի քանի պատմաբանների, առաջ պիտի ասենք, վոր սպանիացին, նույնիսկ ինկվիզիցիոնի կատաղության ժամանակ, շատ անգամ տաղտկանում էր, յեթե սրբազան ատենի քրիստոնեյական առտողափեքը մի փոքր ուշանում էյին: Նորա թոքերը սովորել էյին ներս շնչել մարդկային մարմնի ծուխը և շողին. նորա աչքերը չէյին կսկծում այն թանձր ծուխերից, վոր տարածվում էյին անբախտ նահատակների բոբբորված խաբույկներից. և այս էր պատճառը, վոր կրոնական բարբարոսության տեղատվությունը շատ ծանրաբալ էր: Յեւ արդարեւ, 1781 ից հետո եւ կախարդները չաղատվե-

կանությունը ապացուցանել: Մեզ թվում է թե այս
ուշդուրթյունը դատապարտելու մեծ իրավունք ունինք,
մահավանդ յեթե հիշենք, թե պարզ և հասարակ ժողո-

ցան կատարելապես. նոքա դարձյալ դատապարտվում եյին, թեև
վոչ դեպի խարույկ, թեև լոկ դեպի մի հրապարակական խայտա-
ռակություն. Հոյակապ Թրանսուա Արագոն, Փարիզի գիտությանց
ճեմարանի անմոռանալի և հռչակավոր անդամ և անսխալական
ատենադպիրը իր սեփական վարքագրության մեջ (գլ. XV) իր
սովորական և զարմանալի ճարտար լեզվով պատմում է մեզ հետե-
վյալը: «1807 ին, Վալենցիո մեջ, դեռ կար ինկվիզիցիոնական դա-
տարանը և ժամանակ-ժամանակ ներգործում եր: Ստոնյո և, պատ-
վելի հայրերը մարդ չեյին երում, բայց հանում եյին ծաղրալի և
պժգալի վճիռներ: Իմ այդ քաղաքի մեջ յեղած ժամանակ, սրբա-
ղան դատարանը պարապում եր մի կախարդ կնոջ գործով: Նոքա
ման ածեցին նորան բոլոր թաղերում եշի վրա և յերեսը դեպի
սլոշը նստեցուցած. կնոջ մարմնի վերին բաժինը—մինչև գոտին—
մերկացուցած եր. պատշաճից ստիպվելով մի մածուցիկ նյութ
եյին քսել մերկ մարմնի վրա, առում են թե մեղը եր քսածները
և ծածկել եյին թեթև և մանր փետուրներով, այնպես վոր խեղճ
կինը, մարդու գլխով հավի յեր նմանում: Հանդիսավոր թափորը,
վորի քամակից դնում եր մի բազմաթիվ ամբոխ, մի քանի ժամա-
նակ կանգնեցավ մայր յեկեղեցու հրապարակի վրա, ուր իմ իշե-
վանն եր: Ինձ առաջին, թե կնոջը ծեծեցին, թիով զարկելով մեջ-
քին. բայց յես չեմ կարող հաստատել այս պատմությունը. պատ-
ճառ, յես տանը չեյի, յերբ պժգալի թափորը անցնում եր իմ պա-
տուհանների առաջից: Ահա, այսպիսի տեսարաններով XIX դարու
սկզբում զվարճացնում եյին բնակիչներին Սպանիո գլխավոր քա-
ղաքներից մինի մեջ, ուր հռչակավոր համալսարան կա՞ և այլն:

Գերմանացի, հռչակավոր քիմիկոս, Հուստոս Լիբիգը, իր քի-
միական նամակների մեջ (Չորրորդ տպագրություն, 1858, Մյուն-
խեն) այսպես է խոսում: «...Դժար չէ հասկանալ, թե այդ կերպով
(տանջանքով) շատերը բռնադատվեցան խոստովանել թե կախարդ
եյին: Այժմ կախարդների համար խաբույկներ չկան, վոչ այն
պատճառով, վոր այժմ չեն հավատում կախարդների գոյության,
այլ այն պատճառով, վոր մենք, բնությունը ավելի լավ ճանաչե-

վուրդի համար վճարքան ֆլասակար են աշխարհի րա-
ները: Լուսավորության, դարձության, բանաստեղծի և
հեղինակի պարտականությունն և ժողովրդի հասկացո-

ւով, գիտենք, թե այն բոլորը, ինչ բանում հանցավոր էյին հա-
մարվում այն անբախտները, պիտի վերադրել սատանայի, վհճ, այլ
միայն բնական պատճառների: Հազարավոր աշխարհի անբախտներ
եղաֆոտների վրա զլխատարովեցան այն տեսակ մարդոց ձեռքով,
վոր պաշտպանում էյին կախարդության գոյության վարդապե-
տությունը. իսկ ժամանակներէն հետո, յերբ սկսվեցին պատճառ-
ները և իրողությունը քննել, վորոնց վրա հիմնվում էյին դա-
տավորը, յերբ ճշտությամբ ստուգեցին, այն ժամանակ դատն,
վոր այն բոլոր, դրսեանց, կախարդության գոյությունը հաստա-
տող կարծիքները հիմնված էյին սոստ ն կատողությանց,
սոստ մեկնությանց և սոստ վկայությանց վրան:
(Տես. նամակ 24). Գ. Չամուռճյանի աչքը լույս:

Այն բոլոր աշխարհներում, ուր քրիստոնեյությունը նստած էր
թագաժողովական աթոռի վրա, կախարդ տալած խաբեղանքը, կամ
կախարդ անունով զրպարտված խեղճերը, մինչև տասն և ութերորդ
դարու վերջը, անողորմաբար և առանց բացառության, հալածվե-
ցան, զնդանների մեջ փռեցան, կախվեցան, գլխատվեցան և խա-
րուկները վրա գոսացան Արդարեւ, մարդ սարսափում է, յերբ հի-
շում է, թե վճարքան անմեղ զոհեր և տվել մարդկությունը տգիտու-
թյան և խավարի կուռքերին, յերբ մյուս կողմէն հիշում է, թե
շատերն ել տգիտությամբ վհճ այլ փառնական կրոնամոլությամբ
քրիստոնեյության անունով արին այս բոլորը. այն վարդապետու-
թյան, զորի եյական տարրը սեր է և փոխադարձ ներողություն,
վորի հեղինակը և հիմնադիրը ինքը մեռավ, վոր մարդիկ ապրին:
Արդյոք այն աստվածային վարդապետը գուշակել էր, թե պիտի
դա որ, յերբ նորա վարդապետության ապականիչքը պիտի պղծեն
նաե նորա խաչի պատվանդանը, միլիոնավոր մարդոց արյունով:
Արդյոք այն աղաչանքը, վոր նա անում էր. «Հայր, թող դոցա, զի
ոչ գիտեն զինչ զործեն», մի մասնով վերաբերվում էր այս դա-
հիճներին: Մենք սարսափում ենք: Բայց այս սարսափանքը փոխ-
վում է զեպի մի այլ, նոր, և ոտաբոտի զգացողություն, յերբ
մտածում և մարդ, թե ճիշտ այն օրէն, յերբ թեթևաբար կենը

դուխտունը մաքրել, նախապաշարմանց և նանրահավա-
տության մառախուղները ցրվել։ Յեւ վասն թե լուսա-
վորության ընդհարումը իրավունքը, իր վրեժը հեղի-

պչելուով և ճանկերարկու ծանակությամբ՝ նոտրը-Դամի սեղանի
վրա կանգնած, ընդունեց ամբոխի յերկրպագությունը, յերբ մի
այլ սեղանում տիկին Լավուազիեն վառեց մի ամբողջ համակար-
գություն Ֆլագիստոնի, մինչ յերգեհոնը յեկեղեցու կամաքների
տակ հնչեցնում էր մի հանդստյան յեղանակ, այո, ճիշդ այդ որից
խարույկները մարեցան, խեղճ կախարհները ազատվեցան և ինքը
կախարհությունը, իր եյության իրավունքը մարդկային բանակա-
նության առջև հավիտյան կորցնելով, կարոտ մնաց աշուհետև
խեղճ իմաստակների պաշտպանության։

Գրքեցեք, պ. Չամուռճյան, աղտոտ և մրոտ ֆանատիկոսու-
թյան ժանգոտ գինարանը։ Յեւ դուք, պ. Չամուռճյանի աշակերտք,
ոգնեցեք նորան... Ճերուհի յեւ Հասկանում ենք ձեր սրտի ցալը.
և ինչպես չցալիք, ինչպես չմորմորվիք, «վարագույրը բացվեցավ»,
ձեր դարը անցնելու վրա, ձեր սկզբունքները և մեր ազգի մեջ իր
հոգին փչելու վրա։ Դիտենք, ձեր արածը հողհարքի ցնցումներ
են. «Նաև արջը որհառականք ընդ վախճանել շնչոյն հօրաբաշխք
կուռին», ասում է մեր սուրբ վարդապետ Յովիշեն։ Բայց «այս-
չափ առաջուց խմացեք, վոր թե անհավատ, անկրօն, հերետիկոս,
բողոքական, մողոքական և այլն և այլն ածականներով պիտի
լցնեք ձեր թերթերի էջերը, մեր աչքում վոչինչ բան ասած չեղար.
Յեթե բան ունիք, վոր վայել էր մարդու, ասացեք. ապա թե վոչ
այդ ածականները քյար չեն ընկր. առնող ծախսողը
չկա. կրցանք հասկցնելը

Գնացեք, գնացեք ծոնիկ չոքեցեք «Միջնադարյան հերետիկո-
սարանի» առջևը. մի վախճաք համբուրել նորա շեմքը, սուրբ և,
մարդկային արյունով պղծված չե, ինչպես ձեր քաղաքած ինկ-
վիզիցիոնի շեմքը։ Ներս մալիք, այնտեղ մարդ երեւու խարույկ
չկա, ուստի և վոչ ձեզ յերկյուղ։ Թերևս Մեչուխեշան քաղաքա-
վարություն անելով խահվե մըն ալ տա... ինքզինքնիդ
գտնաք. Բայց... Մեղա աստուծու... բուն նորա արյունով պղծված
չեղածն և պատճառը, բուն այնտեղ մարդ չերեկն և պատճառը,
բուն մարդկային, ըրիստոնեյական և վոչ գաղանական սկզբունք-

նակից հանելու համար, ձգել և նորան մի տրամաբա-
նական հակասության մեջ: Սուրբ Խաչի պատին եր,
վոր Սուրբ հայտնի տեսավ իր փեսայի և մինչև անգամ
իր քրոջ դավաճանությունը: Ի՞նչպես կարելի չե թույլ
տալ, վոր Սուրբ, այդքան բանից հետո հավատար Տի-
րանին և մինչև այն աստիճան, վոր կապոց առնուր
նորանից վորպես թըլիսմ և Գարեգնից ծածուկ ուղար-
կեր Վարդիթերին:

Արդեն ասած ենք, վոր Սոս և Վարդիթերի տկար
կողմերը այն տեղերումն են, ուր հեղինակը, գուրս գա-
լով ընականի սահմանից, ոգնություն և խնդրում յե-
րեկակայությունից: Սորա մի քանի որինակը ցույց
տվինք, բայց, համեմատաբար ավելի թեթև հանգամա-
նաց մեջ: Անցքի կատաստրոֆը, վոր ամեն իրավուն-
քով պահանջում և հեղինակից ավելի հատուկյուն ու
ճարտարություն, ուր պիտի վոր գործի ամբողջ ըն-
թացքի մեջ լարված թելերը ավելի ճարտարությամբ,
ավելի հնարագիտությամբ և վոր գլխավորն և ավելի
բնականությամբ միանան, հավաքվին և կենդրոնանան,
ինչպես արևի ճառագայթքը անցնելով մի վոսպնաձև
ապակուց, վոր խկուշն կրակին,—այդ կատաստրոֆը,
յեթև համեմատում ենք գործի ընդհանուր արժանավո-

նեք կամ կրքեր պաշտվին և պատճառը, վոր պ. Չամուռճյանը
Միջնադարյան հերետիկոսարան տեսլով ճառեր անցեր և»:

NB Սուրբ Յեղիշե վարդապետի վերաբերությամբ ճմեր»
խոսքը նոսր գրով տպեցինք, վորոշելու համար պ. Չամուռճյանի
պարեզոտավորներից, վորք են, Վանցի Պողոսը, Տիրացու Հովի-
սիմյի Տեր Պապան և նոցա նմանները, վորոնց անունները
քաղցր չե մեզ հիշել և վորոնց հետ մասն ու բաժին չունինք
Միջնադարյան հերետիկոսարանը նորանց չե ճանաչում. նշանա-
կում և, նորա ուղղափառ են, յեթև հերետիկոս չեն, ապա ուրեմն,
և պ. Չամուռճյանի ուղածը.—«քոյդ գրեկ»:

բության հետ, շատ թույլ և կերպարանագործված. և վոչ միայն այսչափ, այլ և անբնական: Այս, հեղինակի բուն խորհուրդը Սոսի կամ Վարդիթերի պատմությունը չէ, ինչպես առաջ ել ասած ենք, այլ, Աշտարակի կյանքը. բայց և այնպես, յերբ, թեև վորպես ոգնական, առել և Սոսը, Վարդիթերը և սիրու կրակը, ցանկալի յեր մեզ, վոր ավելի բնական շրջանակի մեջ տեսնեյինք ցավալի կատաստրոֆի պատկերը:

✕ Անբնական է, յերբ Վարդիթերը վորպես տաճն և մեկ տարեկան աղջիկ մի ջլերը սասանեցնող տխուր անցքից կաթվածահար և լինում: Անբնական է, յերբ կաթվածից հոգեարք մարդը ցույց և տալիս ուղեղի և ջլերի անխոտոր և առողջ պաշտոնակատարություն: Յեթե նորա ուղեղը և ջլերը այն վիճակումն են, վոր նա հանգիստ խոսում է, ուղիղ մտածում է, հիշողությունը չէ կորցնում, աչքը տեսնում է, և ականջը լսում, ել ի՞նչ պատճառից է մեռնում: Վոտքերն են կաթվածահարվել թե՞ ձեռքերը. այդպիսի դիպվածում նա կարող է շատ տարիներ ապրիլ: Թոքերը կամ սիրտն և կաթվածահար յեղել, այն ժամանակ պիտի վոր իսկույն մեռներ, առանց շաքաթներով ապրելու: Իսկ մյուս ներքին գործարանների կաթվածահարությունը, յեթե վոչ պիտի սպանեյին իսկույն, պիտի անշուշտ պատճառ դառնային ուղեղի և ջլերի ուղիղ պաշտոնատարության խանգարվելու:

Թե Սոսն ասես, շատ կեղծ վիճակում է: Յրտում, գլխաբաց, վոտքը բորիկ ման և գալիս յերեք կաղ ձնի միջում և այն ցուրտ ձմեռ ու Արագածի զառկայքում: Չորը մտնում է, ջրում լողանում, աղվեսների և գայլերի հետ կռիվ տալիս. և այս որերով: Յեվ չնայելով, վոր նա մահ է փնտռում քան թե կյանք, այնուամեն-

նայնիմ չէ մոռանում իր կյանքի պահպանութեան հոգ-
սը. «խոտի քոքերը ձնի տակից հանելիս ու ծամելիս»,
տեսնում են նորան ապարանցիք: Մի շաբաթ է, վոր
նորա քամակից ման են գալիս աշտարակցի տղաքը-
տեսնում են, բայց սիրտ չեն անում մոտենալ: Վերջա-
պես, յերկու շաբաթ անցնելուց հետո Գարեգինն է նո-
րան տեսնում և Սոսը գալիս և նորա մոտ: Գարեգինը
խրատում է, համոզում է տուն դառնալ և Սոսը դառ-
նում է: Բայց այս յերկու շաբաթում, այն ցրտի և ձնի
մեջ սառը ջրում լողանալով, սառուցի վրա թեք ընկ-
նելով, սոված և ծարավ, բայց և այնպես նորա յերեսի
գույնը ընալ չէ թռչում, նորա տոդջությունը չէ սա-
սանում. իսկ յերբ տանը նստած լուծ է Վարդիթերի
մահը, խոր հոգոց է քաշում, մեջքի վրա հետ գնում,
գլուխը Գարեգինի ձեռքի վրա դնելով խնդրում է, վոր
աշխատի յերկուսին (իրեն և Վարդիթերին) իրար կշտի
թաղել տա, իր մորը մխիթարե, յեղբարցը ֆառս բարով
ասե, ինքն ել ուրախ կենա (!), հետո, աչքերը վերե
բարձրացնում աղոթք անում ու հոգին ավանդում: Իրար
մոտ թաղելու խնդիրը անում է նաև Վարդիթերը, յերբ
դեռ Սոսը մեռած չէ: Արդո հեղինակը այստեղ մի վայր-
կյան ընծայում է Վարդիթերին Փանոսի աղջկա շնորհ-
քը:

Մենք չենք ուզում այս բոլոր անբնական և շատ
թույլ նկարագրված անցքերը քննութեան դանակի
տակ ձգել, այդ շատ յերկար կլինի. առանց նորան ել
յերկարում է մեր հասկածը: Գուցե ավելորդ ել լինեք
այս աչքի հայտնի թուլութեան վրա շատ խոսել. մա-
նավանդ վոր ինքը արգո հեղինակը կամ մեր ընթեր-
ցողքը, յեթե ուշադրութեամբ կարդան այս անցքերի
նկարագրությունը, վոր մենք հարադատութեամբ, վոր-

սկես քաղված, հանեցինք բնագրից (յեր. 218—222),
իրենք ել կտեսնեն մեր տեսած անբնականությունը և
հակասությունը: Այսչափ միայն ասում ենք, վոր վի-
սլասանության շինվածքին մեծ հարված և տվել կա-
տասարոֆի այս անբնականությունը:

Յեւ վորպէս թե հերիք չեր ինչ յեղել եր. այն պատ-
վական տապանագրից հետո. —

«Ահա սիրո պտուղներ,
Մի ազահ մարդի զոհեր,
Ով ըստեղից անց կենա՝
Հիշի Սոսն ու Վարդիթեր»,

վոր շատ ընտիր և կարճ և ազդու, դնում ե այն Գա-
րեգնի անտեր վողրը: Ամբողջ դործի մեջ, վոր բոլոր
վոտանավորքը տակ ու վերև ես անում, մեկ հատ չկա
այսպիսի անխորհուրդ, անաջող և ցուրտ վոտանավոր:
Պատճառը շատ բնական ե: Գործը հեղինակի մտքում
և սրտում արդեն վերջացած ե. նորա վողին ել բան
չունի այս դործի հետ. բայց յերբ բռնադատում ես
գրիչը ինչ վոր լինի մի բան գրել, հայտնի բան ե, վոր
Գարեգնի վողրի սկս կլինի, վոր վոչ բարով պիտի ա-
սեր:

Ազգային ավանդությունքը վորքան կարելի յե, ան-
շուշտ, արժան և քրքրել և դուրս բերել դարավոր փո-
շինների տակից. բայց ավանդությունք ենք ասում, վոր
իրբև մի պատմական սերմ, միշտ կարող են ազգի կյան-
քի մեջ ծլիլ, ծաղկիլ և պտուղ բերել: Ազգային ավան-
դություն և դարբինների սալը ծեծելը, վոր Արտավազ-
դը դուրս չգա ու աշխարհը չքայլէ. և մենք մեծ ուրա-
խություն դպացինք, յերբ տեսանք (յեր. 42), վոր տա-
կավին պաշտօնում և այդ անտիկյան ավանդությունը.
թեև այդ ել կրոնական գույն և ստացել դարձյալ, վո-

բովհետև ավագ ուրբաթի գիշերն և միայն կատարվում:
Բայց, ինչպես և ե, այնուամենայնիվ ավանդությունը
կենդանի յե և այն պատմական ավանդություն, վորի
լոկ հիշելը բերում և մարդու յերևակայության առջև
ամբողջ հայ աշխարհը, վորի վրայից արդեն գլորվել
են շատ դարեր:

Բայց խոստովանում ենք, վոր Ականատեսի ավան-
դությունը (յեր. 108) չունի մի դորա նման արժեք:
Անշուշտ, հեղինակը չե շարադրել նորան, նա առնում
ե ազգի հասկացողությունից. բայց մենք մի փոքր ա-
ռաջ ասածներս վերստին կրկնում ենք, թե դպրության
և լուսավորության խորհուրդը այն չե, վոր ամեն ան-
ցած խավար լույս քարոզե, ամեն դարերի ծանրության
տակ ճնշվածին անխտիր ծունը դնե, այլ վորպեսզի
փարատե այդ խավարը: Այդ տեսակ բաները, մեր կար-
ծիքով դպրության պետք ունին. և հեղինակը հանդես
հանելով մի նմանորինակ բան, պարտական ե այնպիսի
ընթացք տալ բանին, վոր տաան և ինն դարու մեջ ու-
թերորդ ամենախավար դարին արձագանք յեղած չլի-
նի: Միջին դարերում, ջուրը կարող եր ուր ասես յեր-
թալ մի գավաղանի զարկելով, թերևա, ձորից դեպի
վեր, սարի գլուխը բարձրանալ, բայց այն որից, յերբ
Գալիլեյը իր գնդակները ձգեց Պիզայի թեք զանգա-
տնից դեպի վայր, այն որից, յերբ ծանրությունը վոր-
պես ընդհանուր հատկություն տրվեցավ մարմիններին,
այն որից, յերբ գտան հեղուկ և ողանման մարմինների
որենքը— թե նոցա ճնշողությունը ամեն կողմ հավա-
սար ե, յերբ ողի ճնշողության աստիճանը չափվեցավ
և «բնությունը դարտակությունից վախում ե*» առածը

* «Natura Horor vacui»

մերժվեցավ, այն որից, յերբ Նյուտոնը գտավ կենդրո-
նական առաձգության որենքը, այդ որերից բռնած եւ
ջուրը չէ հնազանդվում գավազանների կամ Ականա-
տեսների: Յեւ այս ե պատճառը, վոր Յերեանի Դաւիթ
ջուրը, վորի ճանապարհը բավական տարածությամբ
յերբեմն փորած ու բռնած եր դեպի Նշմիածին, այսոր
մի այդպիսի սքանչելի կերպով չէ կարող Յուշ-Թեփե-
լերի բարձրավանդակից անցնիլ, վոր հետո վազեր դե-
պի Նշմիածին, ու խեղճ միաբանին ազատեր այն ան-
մաքուր ջրից Սառը-Քանքանի, վորի մեջ ոձ ասես, գորտ
ասես կամ ուրիշ մանր կենդանիք լիքն են:

Այսոր յեթե տակաւին գիտությունը վտաք չէ կո-
խել աղբի մեջ, գոնե լսվում ե մի խուլ աղաղակ այս-
քան դարերով անգործ ե կաթվածահար թոքերի կի-
սակենդան ներգործությունից, վորոնք զգում են առողջ
ողի կարոտություն, վորքան կարող եյին զգալ: Խոր-
հըրդավոր ժամանակում ենք ապրում մենք ե մեծ պար-
տականություն կա մեր վրա, գրգռել այդ թոքերի գոր-
ծունեյությունը առողջ ող ներս շնչելով: հերիք ե, վոր-
քան թմրեցուցիչ թույն մտել ե նորա մեջ, մեզ մնում
ե այժմ դեղթափներ գործ դնել:

Մենք միջնադարյան ազգ չենք. միջին դարերում
մենք ընկանք. միջին դարերում մեր հարստությունը
կորուցինք: Չե կարող լինել մի այնպիսի բան, միջին
դարերի պատկանավոր, վոր ոգտակար ե փրկարար
խորհուրդ ունենա մեր համար: Միջին դարերի ժանգը,
վոր նստել ե մեր վրա, մենք պարտական չենք պահել:
Կան ազգեր, վոր միջին դարերում ծնեցան, նոքա ա-
մուր կապված են այդ դարերի հետ ե սոցա ժանգը,
յեթե յերևում ե նոցա վրա, նոքա դեռ կարող են պատ-
մական իրավունքով արդարացնել ժանգոտ ուրուցի

մեջ բացին նոքա իրենց աչքերը: Մեր հարաբերությունը միջին դարերի հետ այնպես չէ: Իբրև ազգ անտիկյան ենք. իբրև քրիստոնյա, յեթե վոչ նույնպես անտիկյան, ըստ վորում առաջին յերեք դարերում քրիստոնեյությունը քաղաքացու իրավունք չուներ Հայաստանում, գեթ անտիկյան դարերի վերջի և միջին դարերի սկզբին պատկանավոր: Ի՞նչ կարող են մեզ հիշեցնել միջին դարերը. կործանում, պերություն, կոտորած, արյուն, կրակ, սով, խավար և մահ: Սոքա են մեզ համար միջին դարերի բերածը և նոցա բռնի տակ ճնշված և այսոր հայ մարդը: Թափել այդ բռնը մեր վրայից, — անհ մեր գործը: Մեր ազգությունը, մեր կրոնը, վոչ թե ֆրաս կրելու չեն միջնադարյան ուղղությունքը մերժելուց, այլ դորա հակառակ այդ մերժողությունը միակ պայման և նոցա առաջադիմության*: Ի՞նչ կամբերոնացին մի ուրիշ դիպվածով աղաղակում և. «Զմանկունս ծնեալ մեզ ի քաղղէացւոց սերմանէն դվիմի հարցուք»: Մենք, մի փոքր փոփոխությամբ ձայնակից ենք լինում մեր յերանաշնորհ վարդապետի բացադանշության. «Զմանկունս ծնեալ մեզ ի միջին

* Առհասարակ փորձնական կամ բնական դիտությանց թշնամիքը իրենց անուսումնասիրությունը և նեղ հայացքը հիմնում են այն սուտ վարդապետության վրա, թե այդ դիտությունքը ֆրասակար են կրոնին: Այս անհերքելի սխալ և, քանի վոր առաքյալը քաղողում և «աստուծու աներեւելիքը նորա արարածներովն են իմացվում: Ինչի՞ ուրեմն վախենում են այդ արարածքը քննելուց: Բնական դիտությունը առաջ և զնում մինչև բաների սկիզբը: «Յեթե մենք ուզենք ավելի հեռու յերթալ, այն ժամանակ մի հատ միայն կտեսնենք պատճառ պատճառի, արարիչ աստվածը: (Կատըրֆաթ. Կենդանա և փոխութունը կենդանական աշխարհում. տես. այդ պատմական աշխատության վերջին տողերը):

դարեւց սերմանէն զվիմի՝ հարցուք: Թողունք արեւմտյան նոր ազգերին, տեսնելով իրենց հին ասպետական ամբողջների մնացորդքը, ատամնավոր պարիսպները և դոթական տաճարները քաղցրությամբ հիշել միջին դարերը, յեթե միայն կարող եյին, վորովհետեւ նոքա եւ, թեեւ Հռովմից ազատված, այնուամենայնիւ, վոչ միշտ վարդեր են քաղել իրենց այգիներից. իսկ մենք, վոր զոհ գնացինք միջին դարերի խավարին, չենք կարող քաղցր հիշատակ ունենալ նոցա մասին նայելով մեր ամբողջների, քաղաքների և տաճարների ավերակներին:

Գիտենք զուր չեն անցնում դարերը. այսինքն նոքա իրենց ազդեցությունը անում են ազգերի վրա. ընդունում ենք, բայց ի՞նչ և մեր պաշտոնը: Ի՞նչ և քաղաքակրթությունը. status quo?՝ ամեն այդ ազդեցությունքը, վորոնց հետեանքը և նշմարքը յերևում է մինչև այսօր ազգի մեջ, այդ Գանիելի ասած «աւերածի պղծութիւնը» անխտիր սրբացնել, անխտիր նոցա առջև ծուռնկ չօքել ու խոռնկ ծխել, վորովհետեւ մինը հազարամյա յե, իսկ մյուսը հինգհարյուրամյա, թե ջնջել այդ ազդեցությանց հետեանքն անգամ: Յեւ յեթե պիտի կապենք մեզ այդ խավար անցածի հետ, յեթե խոստովանելով մեր հիվանդությունը, այնուամենայնիւ պիտի ուզենք միջնադարյան թաքալը պատվաստել մեր վրա վորպէս նախապահպանողական հնար (ինչից), յեթե նույն իսկ մեր ցավի և հիվանդության սպառնառը պիտի առնունք վորպէս ճար ու զեղ, եւ ուր ենք խոսում կրթության և լուսավորու-

* Status quo (ante)—սկզբնական, նախկին դրությունը, անփոփոխ վիճակը (լատ.) 10 մբ.

թյան վրա, ուր ենք առաջադիմություն և քաղաքակրթություն բառերը բերան առնում:

Գեղեցիկ և խոսում հոյակապ Լիբիդը իր նամակներին մեջ. «Յերևակայությունը, հարյուր հազար դիպվածներում ստեղծում և հարյուր հազար մոլորությունք. և չկա վոչինչ բան այնպես վնասակար գիտության առաջադիմությանը, վոչինչ բան, այնպես, հասկացողությունքը խավարեցնող, քան թե մի հին մոլորություն. վերսկսելու շատ դժար և հերքել սուտ վարդապետությունը. պատճառ, նա հիմնված և այն հասկացողության վրա, թե սուտը նշմարիտ է»: Միջնադարյան բոլոր համակարգությունքը հիմնված են այդ նույնը գրեթե տպած վարդապետության վրա:

26 [Մենք փորձերով, և շատ տարբեր տեղերում, ստուգած ենք, վոր մեր հասարակ ժողովուրդը շատ անգամ ավելի ազատ և միջնադարյան լուծից, քան թե մեր պատվելի գրագետքը:] Միջին դարերից հետո մինչև այսօր մի քանի նոր դարեր ել անցան. յեթե դարերը զուր չեն անցնում, ապա ուրեմն այս նոր դարերը բնականաբար, քիչ շատ թուլացուցին միջին դարերի մեր ժողովուրդի վրա աբաժ աղդեցությունը. այժ, շատ բան ել խաղառ մոռացուցին: Բայց մեր պարոնները անդադար այդ միջին դարերի կարեկարասում լողալով ազգության և լուսավորության անունով, աշխատում են նորոգել և հաստատել ազգի վրա այդ խավար ուղղության տիրապետությունը: Ի՞նչ և դորա խորհուրդը, ի՞նչ հույս ունին դորանից:

Խորհուրդ չկա. հույսն ել թեթևության արդյունք է: Թող այդպիսի պարոնները լավ սորվին ընդհանուր պատմությունը և նորա հետ կապակից մեր ազգի պատմությունը, Մխիթարյանց տպած գրքերովը վճ, այլ

բուն աղբյուրներէից և վերլուծական վոճով: Թող քրքը-
րեն ընդհանուր դպրութեան, նոր և լուսավոր ազգերի
քաղաքակրթութեան պատմութեանը, այդ քաղաքա-
կրթութեան որենքները և նոցա կերպարանագործու-
թեան հարակից յեղած հանգամանքները, այն ժամա-
նակ իրենք ել կտեսնեն միջնադարեան ուղղութեան
ամլութեանը և տարապայման չքավորութեանը: Բայց
այս ուսումնասիրութեանը կարող ե միայն նոր կամ
տապաքան սերունդին աջողիլ, ինչ վոր վերաբերվում ե
մեր իմաստուններին, նոքա ինչպես ներկայի լուսին,
այնպես և ապագայի հետ մասն ու բաժին չունին, և
նոցա հետ չե մեր խոսքը: Մենք և վոչ իսկ ուզում ենք
վրդովել նոցա քունը. «ննջեցէք և հանգերուք», ասում
ենք նոցա:

Միջնադարեան անշահ ուղղութեանը իր ամլութեամբ
մաշում ե կենդանի ազգի ուժը առանց ամենեւին ար-
դյունք տալու: Նա նմանում ե այն քարե ձվին, վոր
իրեւ բունկալ փռում ե հովի ձու ածած տեղում, բոլոր-
ովին պիտակաբար, և յեթե թուխս յեկած խեղճ հա-
վը, իր անխոհեմ տիրոջ վորկրամոլութեամբ, զրկված
լինելով իր ածած բոլոր ձվերից, և բնական ազդեցու-
թեամբ նստի իր ձու ածած տեղում (այն քարե ձուն
ել չլինի կնստի) խելքդ ի՞նչ ե կտրում, այն քարից
ձագ դուրս կգա: Զի՞ վոր զուր տեղը կվատնե վոգորմե-
լին իր ջերմութեանը և շատ անգամ գործը կվերջանա
հովի մահովը: Հարկ չկա, կարծում ենք, ասել, վոր այս
բոլոր խոսք ու զրույցքը վոչ թե լոկ մեր հեղինակին
չեն վերաբերվում, այլ մանավանդ ավելի վորքը բա-
ժինը կարող ե հասնիլ նորան, քանի վոր նա ուրիշների
պես իմաստական դոն-կիխոտութեանց չե նվիրել իր

անձը (և ուրախ ենք, և փառք աստուծոյ) քանի վոր կան մարդիկ, մեր արդարացի մեղադրութեան լիամասն կերպով արժանավոր, վորոնց, այո, մենք մինչև այսօր պարտական ենք մնացել:

Յերաշտութեան ընդգեմ Նուրինի ավանդութեանը, թեև իսպառ չգիտենք թե ինչ բան և այդ և ինչ արարողութեան մնացորդ, բայց և այնպես, կարծում ենք թե հին բան լինի: Սաստիկ զրգուում և այդ բանը մեր հարցասիրութեանը. մանավանդ յերբ տեսնում ենք, վոր շատ խոր արմատացած և նա ազգի հասկացողութեան մեջ և մեծ վարկ ունի ազգը նորա մասին: «Ես մեր կոտորված յերեխիքն ել» — յերաշտութեանից գանգատելով ասում են աշտարակցիք իրենց մեջ (յեր. 66) — «Նուրին (Լազարե)* ել չեն ման ածում, բալքի աստուծո սիրտը քաղցրանա վրըներս, մի լիս. ու ճար անի»: Սորանից այսչափ միայն գուշակում ենք, թե այդ բանը ընդունվում և վորպես մի հաշտեցուցիչ արարողութեան և թե յերեխայք միայն (վորպես անմեղութեան յեբեկեցուցիչ) պիտի կատարեն:

«Յերեխիքն ել» — պատմում և հեղինակը (յեր. 69) — «Նուրին շինեցին ու ման ածեցին. յերկուսը կռնից բռնեցին**», մինն ել տոպրակ ա վեր կալել, մեկին ել մի պստի բլթութ ու ման են գալի տները, վոր դրան առաջին կաննում են, ասում են.

* Թե ինչ ասել և Լազարե, մենք նույնպես չգիտենք ինչպես Նուրինը:

** Սորանից յենթադրում ենք, թե տղոց շինած Նուրինը մի մարդածե պաճուճապատանք և կամ այդպես մի բան, յերբ ասում և հեղինակը «կռնիցը բռնեցին»:

Նուրին Նուրին եկել ա,
Աջբա հուրին* եկել ա,
Շիլա շապիկ հագել ա,
Կարմիր գոտիկ կապել ա:

Յեղ բերեք պորտը քսենք,
Ջուր բերեք զլիսին ածենք,
Մեր Նուրինի փայլ տվեք,
Ուտենք խմենք քեֆ անենք»:

«Կնանիքը, — շարունակում ե հեղինակը, — մի աման ջուր բերում են լցնում եղ Նուրինի զլիսին, ու յերե-
խեքանցը բրինձ, կամ յեղ, կամ ձու տալի, վոր տանեն
քեֆ անեն»:

Վերելը ասացինք, վոր այս բանը հին ե յերևում
մեզ. անշուշտ այս լոկ յենթադրություն ե, բայց մա-
նավանդ յենթադրում ենք այն պատճառով, վոր այդ
վոտանավորի հետքը կա Նոր Նախիջևանում. գոնե շատ
տարի առաջ, յես լսել եմ պառաջներից: Վորքան միտքս
գալիս ե, այնտեղ մի փոքր այլ այլած ե այդ վոտա-
նավորը ե ասվում ե բոլորովին պիտակարար, առանց
վորեն արարողության կամ խորհրդի: Զորս տող միայն
հիշում եմ. անավասիկ.

«Նորին Նորին Նազարեթ»,**
Նորինը բաղձան եկիլ ե,
Շալե շապիկ հագիլ ե,
Կարմիր գոտի կապիլ ե»...

Այլ թե սորանից հետո ել ինչ ե արել, այդ միտքս չե,
միայն լավ գիտեմ, վոր մի քանի տող ել կար: Նախի-

* Աջբա հուրի խոսքը բնավ չենք հասկանում թե ինչ
ե ուղում ասելը

** Արդյոք հարակցություն կա այս Նազարեթ ե մեր չհասկա-
ցած Նազարեթի մեջ, թե լոկ նմանություն ե:

ջեանի մեջ բնավ ավանդություն չկա այս Նուրինի մասին. լավ գիտեմ, վոր տղայությանս ժամանակ, շատ եմ զգվեցուցել պառաջներին, վոր պատմեն ինձ, թե ով ե այս Նորինը կամ Նազարեթը. բայց վռչինչ չեմ լսել նոցանից, վորովհետեւ իրենք ել չգիտեցին: Դեռ վարմանալի յե, վոր այսքան ել մնացել ե, մանավանդ յեթե հիշենք, վոր նախիջեանցին անեցի յե ե տասն ե չորրորդ դարում Հայաստանից դուրս յեկած. հայտնի յե, թե շատ ավանդությունք կամ վոտանավորք ե այլ աշտարակիք, վոր վերաբերություն չունեցին կրօնի հետ, պիտի կորչեցին: Թեեւ խեղճ բաներ, բայց ե այնպես կարելի յե տակալին հավաքել բավական վիճակախաղեր ե մի քանի վոտանավորք աստվածածնի ե ուրիշ սրբերի վրա: Գեղացիք, վոր առաջ ավելի ավանդապահ էին քան թե այժմ, ունին դանաղան յերգեր, մանավանդ հարսանիքի վերաբերյալ, վոր հայտնի յեն անուսումս «պար»:

Արդյոք, Աշտարակը, վոր պահել ե մինչեւ այժմ Նուրինի արարողությունը, պահել ե նույնպես մի ավանդություն կամ հասկացողություն նույնիսկ Նուրինի անձնավորության կամ այդ ոտարոտի արարողության մասին ե թե պահել ե, ինչ ավանդություն ե այդ աշտարակցոց կարծիքով ով ե կամ ինչ ե այդ Նուրինը, ցավում ենք, վոր հեղինակը վռչինչ չե ասում մեզ: Անշուշտ, յեթե ավանդությունը կորել ե, հեղինակը պատասխանատու չե, բայց այդպիսի դիպվածում ել բնավ ավելորդ չեր գոնե մի բացասական ծանոթություն: Մենք հույս ունինք, վոր արդո Պոռշյանցը ուրիշ անգամ ավելի շատ հանդես կանե այդպիսի տեղեկությունք ե ավելի կատարելությամբ առաջ տանի սկսածը: Մենք քաջ գիտենք, վոր Սոս ե Վարդիթերը չե հատցրել նո-

լա պաշարը. մանավանդ վոր դեռ շատ բան մնում է, վորին բնավ չե դիպել հեղինակի գրիչը:

Ապարան բառի ստուգարանությունը, այսինքն պ. Պռոշյանցի կարծելը (յեր. 7) թե գուցե անպարան բառի կրճատվածը լինի, կապելով նորան այն սքանչելի կանթեղի հետ, մենք խալառ մերժում ենք. նախ, վոր անպարան խոսքը, այսինքն պարան միացած բացասական ան մասնիկ հետ մենք հին հեղինակությանց մեջ վոչ մի տեղ չենք տեսնում գործածած և այդ բոլորովին նոր բարդություն է. հայտնի յե թե ապարանը անպարանից գուրս գալու համար հարկավոր եր վոր այս վերջինը յեղած լիներ դպրության մեջ, մինչդեռ Ապարան խոսքը (հատուկ առքով) յերևում է գործածված: Յերկրորդ, Ապարանը, վորպես այժմ նույնպես և առաջ ապահովության տեղ յեղած լինելով, շատ հավանական է թե ապարան հասարակ անունից լինի հատկացած: Այլ թե ինչի՞ կարող եր մի իշխանի կամ թագավորի անպարանը այնտեղ յեղած լինի: Բայց մենք այստեղ բառերի ծագումը քննելու համար չդադարեցանք. յեթե այդ մասին խոսելու լինինք, այսինքն ընդհանրապես այն անունների մասին, վոր այսոր խորհրդավոր նշանակություն են ստացել Հայաստանի հողում, կարելի յեղածի չափ հարմարվելով աստվածաշնչի պատմությանցը, առա մեր ասելիքը պիտի հիմենք մեր հին հեղինակների գործերի և անողորքելի յերկրաբանության վրա: Բռնելով այս ճանապարհը, շատերը այդ անուններից կկորցնեն իրենց ներկա խորհուրդը. բայց մենք բնավ վերաբերություն չունինք այդ բաների հետ. մեզ մանավանդ քաջում է այն սքանչելի կանթեղը Արագածի և նորա մասին ուզում ենք մի յերկու խոսք ասել:

Մեզ մինչև այժմ հանդիպած չե խոսք կամ զրույց մեր կլասիկական դպրության մեջ. խոստովանում ենք, վոր նաև վորպիսի և իցե հիշատակարան անդամ չենք տեսել, վոր խոսեր մեզ այդ կանթեղի մասին: Մի մութը ավանդություն միայն, այս կամ այն տիրացվի, այս կամ այն քահանայի բերանացի պատմությունից մեզ հասած, և բոլորը, ինչ վոր գիտենք այդ մասին: Եջմիածնի պատկերները, վոր հայոց ազգի մեջ շատ տեղ կան, պահում են իրենց վրա նաև Մասիսի և Արագածի յերևակայալ պատկերները: Այս խոսքը գործ դրինք այն պատճառով, վոր վոչ Մասիսը նման է իր պատկերին և վոչ Արագածը: Հայտնի չե թե այդ պատկերների վրա Մասիսի գլխին միշտ նկարված է լինում մի անհեթեթ շինվածք, առանց դորան չեր լինիլ—այդ Նոյան տապանն է: Արագածի գլխին նկարված է լինում ողի մեջ կախված մի կանթեղ: Յերբ վորպես 7—8 տարեկան տղա հարցնում եյի «վարպետիցս» այդ բանի նշանակությունը, նա դրականապես և ինքնաբավական կերպով պատասխանում եր ինձ, թե «Յերբ սուրբ Գրիգոր Լուսավորիչը գնում եր այդ սարի գլուխը, գիշերային առանձնության մեջ Նարեկ ֆաղելու, այն ժամանակ հրամայում եր և իսկույն ողի մեջ յեջիտում եր այդ կանթեղը և լույս տալիս, վորով նա կարողանում եր գրերը ջոկել և կարդալ»: Զգիտեմ ինչ եր հանցանքս, միայն յերբ հարցուցի. «Սալֆա, հում եր հրամայում». ճիպտան յեղավ պատասխանը, այնպես վոր ցավիցը մղկտալով, վարպետիս ել կանթեղն ել մտքումս միասին շուլալեցի:—Գուցե թե այլ տեղերում մի վոքը այլապես պահված լինի այս ավանդությունը, վեճ չունինք. մանավանդ մենք չենք կարդացել այդ մասին մի գրավոր հիշատակարան: Ինչ վոր վարպե-

տիցս լսել եյի, այն, վերևը դրեցի, ինչպես աստու-
ծու առջև, ամենայն հարազատությամբ:

Վոր ազգի մեջ կամենա թող լինի, բայց և այնպես
(չկա աշխարհիս յերեսին մի ավանդություն, վոր առանց
ամենայն պատճառի առաջանար: Այո, այդ ավանդու-
թյունքը, վորքան հեռանում են իրենց ծագման ժա-
մանակից, այնքան շատ կերպարանափոխ են լինում,
ընկնելով ժամանակների և հասկացողությանց ազդեցու-
թյան տակ, մինչև այն աստիճան, վոր շատ անգամ
դժար է լինում հասկանալ կամ մեկնել բայց և այն-
պես անհնար է թե նոցա հիմքը յեղած չլինի կամ մի
ստույգ պատահած իրողություն (թեև այլապես) կամ
մի գաղափար, վորի այլաբանությունը վերջի սերունդը
ընդունում է պատկերաբար, առանց նոցա մեջ թաք-
նված ճշմարտության կամ փիլիսոփայության վերահա-
սու լինելու): Սոցա որինակաները խիստ շատ կան Ասիա-
յում, ուր այլաբանական խոսվածքը և ձևը տիրապես
սովորական էր, մանավանդ հին ժամանակներում. բայց
ասիական այլաբանությունքը մի աննշան բաներ են
համեմատելով հունական դյուցաբանության հետ: «Բայց
զինչ արդեօք տարփանք քեզ, և Բիւրասպի Աժգահա-
կայ փյոռն և անճոռնի առասպելքն իցեն. և կամ է՞ր
սակս զմեզ պարսից անյարմար և անոճ բանից, մանա-
ւանդ թէ առաւել վասն ամբաստանութեան առնես աշ-
խատ.... զինչ քեզ առ այսոքիկ կարօտութիւն, առաս-
պելք սուտք... Մի արդեօք յունական պերճ և ողորկ
առասպելքն իցեն, հանդերձ պատճառաւ, որք ճշմար-
տութիւն իրաց այլաբանաբար յինքեանս ունին թա-
գուցեալ...»: Այսպես էր գրում մեր անդուգական Քեր-
թողահայրը, Սահակ Բագրատունուն*:

* Մովս. Խորեն. Պատմ. հայ.

Ավանդությանց մեջ, ամենից ավելի անհաստատը փոփոխության և աղճատանքի յենթարկվողը և նոցա ժամանակը: Շատ անգամ ավանդությունը գրեթե անա-
բատ ֆնալով եյապես, փոխվում և նորա ժամանակը-
այսինքն մի անցք, կամ մի իրողություն, վոր ստու-
գապես պատահած եր, դնենք, Թորոսի ժամանակ, այդ
բանը համարվում և յեղած կամ Մինասի ժամանակ,
վոր շատ առաջ եր ապրել Թորոսից կամ Նիկողոսի,
վոր Թորոսից շատ դարեր հետո եր ծնել: Այդ ժամա-
նակի առաջ ու հետ խաղալը կախվում և Թորոսի, Մի-
նասի և Նիկողոսի ազգի մեջ ունեցած խորհրդից, ար-
ժանավորությունից ու հատկությունից: Հայտնի յե,
թե մի պատերազմ, մի քաջագործություն, մի հաղթու-
թյուն չի վերագրվիլ մի սուրբի, վորպես նաև մի հրա-
շագործություն մի յերևելի զորավարի: Յեթե ազգը
Թորոսի որով տեսել և մի խորհրդավոր անցք, բայց
Թորոսի վրա բնավ համարում չունի, ազգի հետագա
զավակները այդ անցքը անպատճառ կխլեն Թորոսից և
կվերագրեն մի մարդու, վոր կամ առաջ և ապրել Թո-
րոսից կամ վերջը, վորի վրա ազգը մեծ համարում ունի
քաղաքականապես: կամ կրոնապես, նայելով անցքի բնա-
վորության: Ավանդությունքը, զրկվելով այսպես ժա-
մանակագրական ճշտությունից՝ շատ անգամ այնքան
շատ հավաքվում են մի մարդու վրա, վոր այդ մարդը
շատ դարերից հետո դառնում և մի պահարան, մի շտե-
մարան սքանչելի անցքերի և գործերի. իսկ մյուս բո-
լոր մարդիկը, այն մեկ նշանավոր մարդու ոգտի համար,
զրկվում են իրենց ստուգապես ունեցածից: «Զի ամե-
նայնի որ ունիցի տացի և յաւելցի, և որ ոչն ունիցի,
և զոր ունիցին բարձցի ի նմանէ»: ճիշտ այսպիսի դիպ-
վածներում և կատարվում:

Հայոց ազգը, Արագածի վրա կրակ կամ լույս յեթև
չտեսներ, անհնար է, թե նա չեղած տեղից կանթեղ
հնարեր և Լուսավորչին ուղարկեր այնտեղ Նարեկ քա-
ղելու: Մենք այդ լույսը կամ կրակը Արագածի վրա
ընդունում ենք վորպես իրողություն: Բայց սակայն,
դժար է այժմ դատել, թե այդ լույսը կամ կրակը Լու-
սավորչից առաջ եր տեսել ազգը, թե՞ հետո: Լուսավորչի
անունը այդ ավանդության հետ խառը տեսնելով չե-
կարելի պնդել, թե ստուգապես չորրորդ դարումն է յե-
րևել այդ կրակը: Այո, կարող եր և այն ժամանակ յե-
րևիլ մեր խոսքը այդ չե այլ այն, թե լոկ անունը չե
կարող ընդունիլ վորպես ապացուցություն ժամանակի,
ավանդությանց մեջ:

Այդ լույսը կամ կրակը ընդունելով վորպես իրողու-
թյուն, բնականաբար խնդիր է առաջ գալիս, թե ի՞նչ
լույս կամ ի՞նչ կրակ յեղած պիտի լինի: Հարկ չկա ա-
սել, վոր բնական յերևույթը առասպելով մեկնաբանել
մեր գործը չե. դորա փոխանակ առասպելյալ բնական
յերևույթը իր մոգական քողերից ազատել և բնության
լուսով հասկանալ և հասկացնել «ի մեծ շինութիւն
ազգին», մենք սիրում ենք վորպես ճշմարտություն:

137 Մարդը, վոչ միայն ֆիզիկապես, այլ և բարոյապես
յենթակա յե բնության ազդեցության. բնության սրտի
զարկը ցոլանում է անմիջապես մարդու սրտում: Մար-
դը իր գաղափարքը առնում է բնությունից: Ինչ չա-
փով ճանաչել և ուսել է նա բնությունը, համեմատ
այդ չափին կլինի նորա գաղափարների և հասկացո-
ղությանց ազնվությունը: Ահա մի որեքնք, վոր բնավ
բացառություն չունի: Սարգի վոստայնից բարակ մե-
տաֆիզիկական համակարգությանց բովանդակ գաղա-
փարքը կան բնության մեջ. իսկ ինչ վոր չկա, այն

ամենեւին սոստ ե: Բնությունը մի գիրք ե, վոր պիտո
 յե կարդալ և ուղիղ հասկանալ. սխալ ըմբռնողությունքը
 մեծ վնասներ են տալիս: Բնական յերևույթքը իրենց
 վսեմամիառ կերպարանքով շատ անգամ սարսափեցնում
 են մարդուն. սա միանգամայն վոչնչանում ե, յերբ աշ-
 քի առջև տեսնում ե մի այնպիսի ուժ, մի այնպիսի
 գորություն, այնպիսի տեսարան, վորի առջև տկարա-
 նում ե վոչ լոկ մի մարդու, այլ և բովանդակ մարդկու-
 թյան ուժը: Բնական յերևույթքը թեև վոչ այնպես
 սասանեցուցիչ, ինչպես մի վուկանի կատաղի արտա-
 հոսություն, կամ ինչպես մի թաթառ կամ փոթորիկ
 ուկիանի վրա, կամ Սահարի անապատում. թեև վոչ
 այնպես ապշեցուցիչ, ինչպես մի Ամազոն, Միսսիսիպի
 կամ Ուրինոկո, կամ մի ամերիկյան կուսական անտառ.
 Թեև վոչ այնպես կործանարեւ և մահաուիթ, ինչպես մի
 կայծակ, մի սամում, մի հեղեղ կամ հարյուրամյա ծա-
 ուերը արմատից և տան ծածքը պատերից խլող մըրիկ,
 վոչ. այլ այնպիսի խաղաղ յերևույթք, վոր չեն պատ-
 ճառում մի յերկրուղ, մի վնաս, մի մահ կամ մի կոր-
 ծանում, այլ մանավանդ զարմանք և հոգեզմայլություն
 և վորոնք մարդու կարծելովը չունեյին մի թշնամական
 բնավորություն, ինչպես մյուս վերևում հիշվածները,—
 յեթե հասկանալի չլինին ժողովրդին և չբացատրվին նո-
 րան, կարող են, այո, չարաչար մոլորությանց պատ-
 ճառ լինել: Յեւ այդ մոլորությունքը, յերանի՜ թե, վոր-
 պես մի տեսական գաղափար, մնային մարդու գլխում.
 վոչ. նոքա շատ անգամ մարմին են առնում Շիվայի,
 Դուրգայի և Վիշնուի անհեթեթ կերպարանքներով և
 այնուհետև խարաղան են դառնում մարդկության:

Վորքան մոլորությունք վոր կան աշխարհի յերե-

սին, այդ բոլորը սկզբնաբար ծագել են կամ բնությու-
նը թյուր հասկանալուց, կամ իսպառ չհասկանալուց:
Յեւ յայդ մոլորությունքը վոչինչ ուրիշ բանով չեն
փարատվիլ, մերժվիլ, յեթե վոչ բնությունը ուղիղ հաս-
կանալով: Ահա այս և պատճառը, վոր ամեն բանական
մարդ պիտի աշխատի վոչ միայն ինքը ուսանել բնու-
թյան որենքները, այլ և ուրիշին ոգնել, յեթե ինքը
ավելի փորձառած եր, քան թե այդ ուրիշը, վոր կա-
մենում եր բանալ բնության գիրքը:

Ուզելով հասկանալ այն կրակը, կամ լույսը, վոր
յերբեմն յերևել և Արագածի վրա և կամենալով փոքր
ի շատե տեղեկություն տալ ազգին նորա մասին, պետք
եր, վոր մենք աչքի տակ առնուինք բնության մեջ (բա-
ցի յերկնքի լուսավորներից) յեղած բոլոր կրակները
կամ լուսերը. քննելինք նորանց, համեմատելինք կան-
թեղի ավանդության և դորա պարագաների հետ և վո-
րը անհամաձայն կլիներ առողջ դատողության, մերժե-
լինք, իսկ վորի կողմում վոր լիներ ավելի հավանա-
կանություն, ընդունելինք վորպես բնական պատճառ
կանթեղի ավանդության: Մենք, թեև այդ վերլուծու-
թյունը մեր մտքում արդեն արել ենք, բայց այստեղ
ավելորդ համարեցինք մեր ընթերցողների առջև ել
նույնը անել, պատճառ, խորհուրդ չգտանք զուր տեղը
խնդիրներ առաջարկելու մեջ, միմիայն մերժելու և չե
ասելու համար: Որինակ, կրակ և և լույս ունի Դրու-
մոնդի ասած կրակը (ջրածինը վառված թթվածնի ներ-
կայությամբ), բայց դա ինքն իրեն չե առաջանում
բնության մեջ. վրա յերկու, վոր այն ժամանակ բնավ
հայտնի չեր: Նույնպես և գալվանական լույսը, վոր
գրեթե մեր որերի գյուտ և և այլ այսպիսիք: Շատ
ուրիշ կրակներ և լուսեր, վորպես ճախնային գաղը

կամ գերեզմանական շրջմուխիկ կրակը, գնդածև կամ կծկած* կայծակը, վուրկանական կրակը** և այլն և այլն իրենց գաղափարներով հակասություն ունեցին

* Կծիկ բառից ենք առնում Սյդ տեսակ, վորպես նաև առհասարակ կայծակի, վորոտմունքի, մեկ խոսքով բոլոր ողային և լեքտրականության մասին, մանրամասն տեղեկություն ցանկացողը կարող է գտնել Արագո ֆրանսիացու ուսումնական աշխատության մեջ—Կայծակի մասին Յերանի՝ Թե Թարգմանեյին հայերեն, վորպես և նորա Աստեղաբաշխությունը, հասարակ ժողովրդի համար գրված։ Բայց այսպիսի գիտությանց վերաբերյալ գրքերը չեն պիտո և չեն կարող Թարգմանել ամեն մարդ, վոր գիտե լուի ֆրանսիարեն. հարկավոր է, վոր Թարգմանիչը լավ ուսած լինի իր Թարգմանած գրքի առարկան, ապա Թե վոչ Թարգմանությունը կդառնա մածնաբերող և դրականապես անողուտ, հանդիսարան լինելով սխալ ըմբռնողությանց, մթությանց, այո, շատ անգամ և հիմարության. Թեև բնագրում իմաստություն էր այն։

** Առ այժմ, Թողնելով Արագածի վուրկանականության խընդիրը, մինչև մի ավելի հարմար և աջող ժամանակ, դարձնում եմ հայ բնագետների ուշադրությունը և ուսումնասիրությունը հետևյալ խնդրի վրա։ Ամենին հայտնի չե, Թե Արագածում ծծումբ կա. այս բանը վոչ միայն մենք հայերս գիտենք, այլ քիմիայի մասին գրված մի քանի ուսու գրքերում ել խոսվում է. ավելցնելով, Թե տակավին քննված չեն այդ հանքը և Թե պետք է կարծե՞ս, վոր քիչ ծծումբ լինի. բայց այս չե իմ սսելիքը։ Շատ արժանահավատ մարդիկ, այո, և բուն աշտարակցիք, վորոնց հետ տարիներով բնակակից եմ յեղած, շատ աշտարակցիք նույնիսկ Աշտարակում, ոչականցիք և վաղարշապատցիք և այլն և այլն միաբերան վկայած են ինձ, Թե Արագածի վրա, (չգիտեմ հատկապես վոր տեղում) ծծումբը տան ծածքից վաղած և սառած ջրի պես ծուլ ծուլ կախ է ընկնում քարերից։ Կտրիճները գնում են և հրացանի գնդակով տալով վայր են ձգում, հավաքում և տանը պետք ածում։ Այս բանը ինձ գայթակղության քար է դարձած և վաղուց գրավել է իմ հարցասիրությունը։ Ձախողակի, յերբ 1860 ին ՆՂմիածին էյի, գրադված լինելով աղգային գործերով, չկարողացա ժամանակ գտնել, վոր յերթայի իմ աչքով

կանթեղի գաղափարին: Նույնպես և լուսատու միջատ-
ներից առաջացած կամ վերջապես մի մարդու ձեռքով
վառված սովորական կրակի գաղափարքը նույնպես
համաձայն չեյին կանթեղի ավանդության:

ստուգելու այս ծուլ ծուլ կախ ընկնող ծծումբի ելությունը:
Մինչև այստեղ խոսածիցս իհարկե ընթերցողը հասկացավ, վոր
կամ գայթակղությունը ծծումբի լինելությունից չէ, այլ նորա
ծուլ ծուլ քարերից կախ ընկնելուց: Հայտնի յե բնագիտեսերին,
վոր ծծումբը հալվում է միայն մոտ $+ 80^{\circ}$ Ռեոմյուր կամ ավելի
ճիշտ խոսելով $+ 101^{\circ}$ Ցելսիուս (սանտիգրատ), իսկ այն բանը, վոր
սառած ջրի պես պիտի ծուլ ծուլ կախ ընկնի, պետք է վոր առաջ
հալվի Ցեթե ասենք թե ծծումբը անմիջապես այդ քարերի
մոտին է, այն ժամանակ նորան հալեցնելու համար կարոտ
ենք վերողբյալ աստիճանի ջերմության. ի՞նչ տեղից է Արագա-
ծի վրա այդ ջերմությունը: Այս մեկ քար Ցերկրորդ, յեթե
ծծումբը անմիջապես այդ քարերի մոտ չէ, այլ նոցանից հեռու,
այսինքն խորը, սարի մեջ, իսկ քարերի վրա նորա ճեղքվածքնե-
րից կախվում են միայն ծուլերը, այդ ավելի ծանրացնում է բանը.
պատճառ, այդպիսի դիպվածում ծծումբը պիտի վորպես շոգի բար-
ձրանա սարի խորքից մինչև այդ քարերը. ծծումբը շոգիանալու
համար կարոտ է $+ 320^{\circ}$ Ռեոմյուր ($+ 400^{\circ}$ սանտիգրատ). ի՞նչ
տեղից է այս ջերմությունը: Պետք չէ մոռանալ, վոր այդ աստի-
ճանը ջերմության հարկավոր է վոչ միայն նորան շոգիացնելու,
այլև այդ վիճակի մեջ պահելու համար, վորովհետև ջերմության
աստիճանը իջածին պես, շոգին կիփես իր վիճակը և վորպես
կարծր մարմին կնստի, այն համեմատաբար, սառը տեղում: Ցեվ
վորովհետև հեղուկ կամ կարծր մարմինը չէ կարող ինքն իրեն
ցածից դեպի վեր բարձրանալ, այլ պիտի վոր այդ փոխանցումը
լինի շոգու կերպարանքով, ուրեմն պիտի յենթադրել, թե ծծում-
բի հանքից մինչև Արագածի այն տեղը, ուր յերևում են այդ ծու-
լերը, կա մի անցք, մի ճանապարհ, վոր ունի վերը գրած ջերմու-
թյունը: Ծծումբի շոգին յերբ ճնշվում է, փոխվում է դեպի կարծր
մարմին, դեպի փոշի, վոր հայտնի յե քիմիայի մեջ անունովս
ծծմբածաղիկ. flor. sulphuris. վոր ծուլ ծուլ կախվելու ընդունակ
չէ և հալվելու և հեղուկ կերպարանք ստանալու համար, վոր հե-

Հետո ի՞նչ դուրս յեկավ. ել վոչինչ չմնաց. այս չե՞
այն չե:

Վնչ, մնաց և մեր կարծիքով ավելի հավանականը՝

սո ծոբելով սառեր, կարոտ և վերը հիշված + 101⁰: Բացի սո-
ցանից կան և ուրիշ մանրամասնությունք, վոր ավելորդ ենք
համարում հիշել, հուսալով վոր ընթերցողը կհասկանա մեր իրա-
վունքը գայթակղելու: Իրավ վոր մինչև այս բոսկես չեմ հասկա-
նում այս բանը: Այս բանի մեջ կամ սուտ կա, ինչպես այն սքան-
չելի «ծնեքեկի պես գետնից բուսնող վոսկին և արծաթը». կամ
զո՞նե մի չհասկացողություն, վոր այսպես մթնացնում և բանը
Յեթե ասելին ճիշտ ժամանակներից կախ և ընկած և գնալով վճա-
րում և», այդ դեռ կարելի յեր հասկանալ. բայց ներկա ժամանա-
կով են խոսում: Ուրիշ բան չե մնում, յեթե վոչ ճիշտ քննության
տակ ձգել, պատճառ, յեթե ստուգապես կատարվում և Արագածի
մեջ ծծմբի այդ շողիացումը, կամ թե կախվածքը ցած են, քան
թե հանքը, (յես չգիտեմ) ապա, նորա հալվելը, ուրեմն Արագածի
մեջ տակավին կա ջերմություն: Յերանի թե մեկ ուր մեր բնա-
գետ յեղբայրակիցներից մեկը ուրախացներ մեզ մի ուսումնական
շրջանկատ քննությամբ Արագածի վորպիսության, թե վուլկանա-
կանության, թե յերկրաբանության, թե յերկրադիտության և թե
հանքաբանության վերաբերությամբ: Իսկ թե չձանձրանա, բացի
սոցանից, դործ դնել և ջերմաչափ և ծանրաչափ և մագնիսյան
սլաք և մանրացույց, յեթե ուշադիր լինի Արագածի բույսերին,
տունկերին և նորա վրա ասլորդ կենդանիներին, այն ժամանակ
մեզ կմնա վոչ միայն շնորհակալ լինել նորանից, այլև պարծենալ
նորանով Յեվրոպայի առջև, թե «մենք ասլերախո չենք. ահավա-
սիկ տալիս ենք քեզ տոկոսիքը քանքարի, վոր դու մեզ տվիր,
թերեւս կորած համարելով Ասիո անկյուններում»: Արագածի վրա
յերեսը Չեմբորասոյի վրա յեւնելը չե, ուր մնաց վոր, հոյակապ
Հումբոլդի թեթև վտռից հետո արդեն յերկու անգամ կոխեցին
Չեմբորասոյի գագաթը (մի քանի վտռաչափ ել ավելի բարձր,
Հումբոլդը չեր հասել ճիշտ գագաթին) Ալբիոնի հարցասեր գա-
լակները: Այս մարդիկը պարզ ուսումնական ճանապարհորդը ելին
և վոչ թե կառավարությունից հանձնարարություն կամ քաջա-
լերություն ստացած աստիճանավորք:

վոր կարող եր շատ անգամ յերեցած լինիլ և այսոր ել յերեկ վորպես Արագածի գլխին այնպես և ուրիշ տեղերում: Մեր բոլոր հետաքննությունքը համոզեցին մեզ, թե այդ սքանչելի կանթեղը ուրիշ բան չե, յեթե վոչ սուրբ Հելմոսի կրակը, վոր մի դիպվածում ել անվանվում ե Կաստոր և Պլլուկս:

Այդ կրակի վրա ել սուրբի անունը վոր կպել ե, մանավանդ ստիպում ե մեզ մի փոքր տեղեկություն տալ նորա մասին, վորպեսզի ընթերցողք մի գերբնական բան չհամարեն սորան և չասեն վոր յեթե սուրբի միջնորդությամբ դարձյալ պիտի մեկնվի այդ կրակը, ել ճւր Լուսավորիչը թողած գնանք մի սուրբ Հելմոսի քամակից, վորին բնավ մեր յեկեղեցին չե ճանաչում: Սուրբ Հելմոս խոսքը, ինչպես կարծում են Հելենեյի ավերանքից և առաջացել, վորովհետև այդ կրակը քրիստոնեյությունից առաջ ել նշմարած են, և ինչպես առաջ, այնպես և քրիստոնեյության ժամանակ, նույն այդ կրակը, ինչպես ասացինք, անվանվում ե մի դիպվածում Կաստոր և Պլլուկս, վորի մասին կասենք մի յերկու խոսք: Իսկ թե ինչ և այդ կրակը, ահա մեր ծանոթաբանության բուն խորհուրդը:

Յենթադրում ենք, թե ընթերցողը փոքր ի շատե դադափար ունի ելեքտրականության վրա. ապա յեթե այս չենթադրելով խոսելու լինինք, այն ժամանակ պիտի ստիպվինք ամբողջ ելեքտրականության համակարգությունը ավանդել, վոր կամ Ֆիզիկայի գործ ե (այսինքն Ֆիզիկայի մասին գրված գրքի) կամ մի առանձին հատվածի ելեքտրականության մասին և վոչ բնավ կարելի չե թույլ տալ այս տեղում: Ուստի, յենթադրում ենք, ինչպես ասացինք, մի փոքր գիտություն, մի դադափար ելեքտրականության մասին:

Յերկրագունդի և ամպի մեջ առաջանում են ելեք-
տրական լարողությունք, վոր առանձնանում են ամպի և
յերկրագունդի մեջ յեղած ողով, վորովհետև ողը վատ ա-
ռաջնորդ և ելեքտրականության: Յերկրագունդի և ամպի
մեջ առաջացած ելեքտրականությունքը զանազան են.
նոցանից մինը անվանվում և դրական, իսկ մյուսը բա-
ցասական: Յեւ վորովհետև այս ելեքտրականությունքը
այլասեռ են, ուստի բնական որենքով նոքա քաշվում
են, վոր միանան իրար հետ: Յեթե ամպի ելեքտրակա-
նությունը հանկարծապես միանա յերկրագունդի ելեք-
տրականության հետ, այն ժամանակ այդ միավորու-
թյունը զգալի յե լինում մեզ վորպես կայծակ: Յերկու
զանազան ամպերի մեջ եւ գոյանում են շատ անգամ
այն վերը հիշված յերկու այլասեռ ելեքտրականու-
թյունքը և յերբ նոքա իրենց այդ ողեղեն բարձրու-
թյան մեջ միանում են իրար հետ, մենք տեսնում ենք
նոցա լույսը—փայլակ, և լսում ենք նոցա միավորու-
թյունից առաջացած ձայնը—վորձտ: Բայց այժմ այս
վերջինը մեզ պետք չէ. մեզ հարկավոր և միավորու-
թյունը ամպի և յերկրագունդի ելեքտրականությանց.
բայց վոչ մի կործանաբեր կայծակի կերպարանքով:

Յերբ, ինչպես ասացինք, յերկրագունդի և ամպի
մեջ առաջացել են այն այլասեռ ելեքտրականություն-
քը և յերբ յուրաքանչյուրը նոցանից ոգի միջնորդու-
թյամբ առանձնացած լինելով գտնվում և լարված վի-
ճակում, այն ժամանակ (նույնպես ասել ենք) ձգտում
են չեզոքանալ—յեթե կարելի յե այսպես ասել—այ-
սինքն միավորվիլ: Յերկու այլասեռ ելեքտրականու-
թյունքն եւ առանձին առանձին կարող են իրենց ներ-
կայությունը հայտնել քննողին և այն ժամանակ նոքա
հայտնի յեն. իսկ յերբ միացան, եւ չեն ընկնում զգա-

ցողության տակ և անհայտանում են: Սոցա հանկարծական միավորության մասին խոսեցանք—հայտնի յեթե վորպես ծովից մի կաթիլ ջուր առնելով—և ասացինք, վոր այդ միավորությունը զգալի յե լինում կամ վորպես կայծակ, կամ վորպես փայլակ ու վորոտ: Սուրա հակառակ, այդ ելեքտրականությանց մեղմաբար, այսինքն աստիճան աստիճան միավորությունը, շատ անգամ իսպառ անզգալի յե լինում մեղ. իսկ յերբեմն, մենք տեսնում ենք այն լույսը, վոր սուրբ Հելմոսի կրակի անուշով հայտնի յե գիտության մեջ:

Հուլիոս Կեսարի, Տիտոս Լիվիոսի, Պլուտարքոսի, Պրոկոպիոսի, Սենեքայի և Պլինիոսի գրքերում շատ անգամ հիշվում ե մի լույս, վոր յերևել ե, կամ առանձին առանձին զինվորների, կամ նոցա ամբողջ լեզեոնի նիզակների սլաքներից. նույնպես խոսվում ե և նավերի կայմերի լուսավորության մասին: Այս բանի, այսինքն ասված գրքերում շատ անգամ այս լուսերի հիշատակվելու վրա հիմնված ե կարծիքը, թե հին ժամանակներում ավելի ստեպ ե պատահել այդ յերևույթը, քան թե նոր ժամանակներում: Բայց, նույնպես, յենթադրվում ե, վոր հին ժամանակներում հմայողները և հավադետները (augur) ոգուտ քաղելով ամեն կարգից դուրա յերևութից, նոցա վրա իրենց դուշակությունքը հիմնելով և ժողովրդին խաբելով, ավելի խնամք են ունեցել այդպիսի բաները դրով մինչև մեղ հասցնելու:

Բայց, այժմ, կայծակից առաջ կամ շուտով կայծակից հետո, յեթե մի նկատող մարդ ուշադրություն դարձնե բարձր աշտարակի կամ շանթարգելի սուր ծայրին, միշտ կարող ե տեսնել սուրբ Հելմոսի կրակը: Նույնպես և բարձր սարերի վրա կարող ե յերևել այս կրակը, վորպես շատ ճառագայթների խուրձ. յերբեմն

բորորչի և յերբեմն լեզվաձև իր սուր ծայրով դեպի վեր, ինչպես ճրագի կամ կանթեղի լույսը. բայց մի վտռնա-
չափ կամ կես կազ յերկայնությամբ: Նավերի կայմերի
վրա, նույնպես հաճախ ե պատահում այս. և յեթե մի-
այն մի լեզվաձև լույս ե յերևում, սնասլաշտ նավաս-
տիքը շատ բարկանում են, վորովհետև նոքա հավատում
են թե մրրիկ կլինի այնուհետև. իսկ թե յերկու հատ,
այդ դիպվածում նորան ասում են Կաստոր և Պոլլուկս,
նավաստիքը ուրախանում են, վորովհետև աջող նա-
վարկություն են բերում Կաստորը և Պոլլուկսը, հու-
նական անտիկյան առասպելի հերոսքը: Շատ անգամ
պատահում ե, վոր յեկեղեցիների գլխի խաչերը լուսա-
վորվում են այսպիսի ելեքտրական լուսով. շատ ան-
գամ ագռափները թռչելով այն ամպի մոտից, վորի ե-
լեքտրականությունը մեղմաբար միանում եր յերկրա-
գունդի ելեքտրականության հետ, յերևել են զաբմա-
ցած և ալշած ամբոխին լուսեղեն կտուցով: Նույն այս
բնական յերևույթը նկատված ե շատ անգամ և ցած
տեղերում. շատ անգամ ծառերի ճյուղերը լուսավորված
են. շատ անգամ մարդիկ կարծել են թե երվում են
կրակում, և սարսափել են իրենք իրենց տեսնելով «ի
հանդերձս լուսաւորս»:

«Կայծակի Ժամանակ, հունվարի 8-ին, 1839 ին,—
ասում ե հռչակավոր Արագոն, իր ուսումնական քննու-
թյան մեջ՝ Կայծակի մասին. (Notice Scientifique sur
le Tonnerre, ch. XXX)—յերբ կայծակը զարկեց Հաս-
սելոյան յեկեղեցու աշտարակին, Յվոլեյի և Հասսելտի
միջոցում (Հոլլանդիո մեջ. առաջինն ամբողջ ե, այժմ
գրեթե ավերակ, իսկ յերկրորդը քաղաք) գտնված գե-
ղացիք նկատեցին մի ոտաբոտի յերևույթ վերը հիշված
կայծակի զարկելուց մի քանի ակնթարթ առաջ, նոքա

տեսան, վոր բոլոր նոցա հալաջները (շորերը) կրակ-
ված են: Այդ կրակը անցնելու (մարելու, հանգցնելու)
համար զուր տեղը աշխատելու ժամանակ սարսափան-
քով նկատեցին, վոր ծառերը և նավի կայմերը նույն
բոցով ելին փայլում: Կայծակի զարկին ու այդ սքան-
չելի կրակների անհայտանալը մի ակնթարթում կա-
տարվեցավ»:

Վճռքան ուրիշ այսպիսի դիպվածներ առաջ և բե-
րում Արագոն, վերը հիշված հոյակապ աշխատության
մեջ. վճռքան այսպիսիք հիշված են գերմանացի Յիմ-
մերմանի ֆիզիկայի մեջ, մենք չենք ուզում ամենը
այստեղ դնել: Այլ այնչափ միայն հիշեցինք, վոր տես-
նեն և հավատան, թե այդ կրակները և լուսերը վոչ
բարձր են ամպերից և վոչ առանց յերկրի գործակցու-
թյան առաջանում: Բնությունը, ինքը, վոչ թե մի լոկ
հրաշք ե, այլ բարձր քան թե հրաշք և այս պիտի ստիպվի
ընդունել ամեն մարդ, վոր ուսումնասիրում և նորան:
Բնությունը միայն կարող և հասկացնել մեզ աքարչի
մեծությունը և փառքը. «Երկինք պատմեն զփառս աս-
տուծոյ և զարարածս ձեռաց նորա պատմէ հաստա-
տութիւն»։ Արարիչը, մեկ անգամ ստեղծելով բնու-
թյունը տվել և նորան անխախտելի և սուրբ որենքներ,
վոր բնավ և մեկ մազի չափ խոտորմունք չունին.
«Սահման եղ և ոչ անցանեն»*: Այդ որենքներով կա-
ռավարվում և ամեն ինչ, վոր մենք տեսնում ենք, կամ
ինչ վոր բնավ չենք տեսնում, տիեզերքի անչափելի

* «Եւ ամենայն արարածք անբանութեամբ կառարեն զհրա-
մանս պատուիրանի նորա, ոչ երբէք անցանեն ըստ եղեալ սահ-
մանս իւրեանց». Եղիշէի վարդ. Վասն Վարդանայ և Հա-
յոց պատերազմին. Մոսկովա. 1861, յեր. 66. քաղուած այն
նամակից, վոր Արտաշատի սուրբ Ժողովը գրեց Հաղկերտին:

տարածության մեջ: «Դնէ դձիւն որպէս դասը և զմէք որպէս փոշի ցանեաց: Արկանէ զսառն որպէս պատառտ առաջի ցրտոյ նորա ճ կարէ կալ»: Ի՞նչ վսեմ նկարագրություն: Բայց այս բոլորը լինում են այն մեկ անգամ դրված որենքով, ինչպես մարդը ապրում է և բազմանում է, թեև առաջին մարդը միայն դուրս երյեկած բուն աստուծու ձեռքից: Ամեն հրաշք, վոր ո՛վ և իցեկարող եր մտածել, շատ ստո՛ր, շատ տկա՛ր և շատ չնչին է, քան թե այն հրաշքը, վոր արարիչը, բնության միջնորդությամբ ցույց է տալիս մեզ ամեն ուր, ամեն ըոպե, և ամեն վայրկյան: Նա չե հերկտիկոսը, վոր քննելով և ուսումնասիրելով բնությունը ամեն վայրկյան ստիպվում է ասել բնության ճարտարապետին, իր սրտի աղոթարանից. «Որպէս դի մեծ են գործք քո տէր»։ այլ նա, վոր վոչ միայն ինքը չե ուղում և չկամի իմաստասիրել բնությունը, «գերկինս և գերկիր զգործս մատանց նորա, զլուսին և զաստեղս գորս նա հաստատեաց», վոչ. հերիք չե այս, այլև արգելում է վոր ուրիշն ել նորա կամավոր կուրության հետեւելով չտեսնէ և չուսանի. «Ինքն ոչ մտանէ և որոց մտանենն արգելու»: Նա, վոր այս բոլորի մեղքը ծածկելու համար, ինքը իր թշվառ գլխից տեսությունք և համակարգությունք է հնարում ընդդեմ բնության աստվածադիր սահմաններին, քաշքշելով այն որենքները, վոր մարդու կամքին բնավ չեն յենթարկվում, այո՛, այդպիսին աստուծու արտոնությունն է հափշտակում յերկրի յերեսից:

Դեւ, վոր Նեապոլսի մեջ ցույց ես տալիս ինձ միշիշ, ուր կա մի քանի կաթիլ արյուն և սլաղմեկով, թե այդ արյունը այս կամ այն ժամանակ յեռ է դալիս, ուղում ես դորանով քարոզել ինձ այն աստվածը, վորի

դրած որեւնքները, մի ակնթարթում, ինչպէս Յերեմիայի «Կաթսայ յեռանդեան» յեռացնում են ահագին ովկիանը, յես խելագար եմ, վոր ովկիանի մեծափառ հրաշքը թողած, քո յերկու կաթիլ չորցած արյունին նայիմ. և այն ժամանակ, յերբ բյուրավոր այգալիսի կաթիլներ, բայց կենդանի արյունի, ամեն վայրկյան յեռում են և շրջան են կատարում իմ յերակներում:

Մեծ ճարտարապետը, վոր քեզ ստեղծել ե առանց քո ոգնության կամ խորհրդին կարոտելու, միթե կարոտ ե այսոր քո սուտին:

«Զի՛նչ հաղորդութիւն լուսոյ ընդ խաւարի»... «Սուտն ի հօրէն սատանայէ է»... «Հանէ՛ք զդա ի խաւարն արտաքին»:

Թե ո՛ւր ե հասած այժմ բնական գիտությունը և ի՛նչ անհասկանալի քրմական գաղտնիքներ քակում ե նա, ի՛նչ համարձակ քայլափոխներ ե անում, այդ մասին հարյուրավոր են ապացույցքը: Նույնիսկ մեր հիշած Յիմմեւրմանի Ֆիզիկան,— ուր ելեքտրական մասին մեջ, առաջ բերելով Բեն Դավիթի, Միխայիլիսի և Լիհտենբերգի ուսումնական քննությունքը (այս բաները հիշված են մասնավորապես և Արագոյի Կայծակի մասին աշխատության մեջ) զարմանալի պարզությամբ բացում ե տապանակի և վկայության խորանի գաղտնիքը,— թեթե ասացույց չե:

Հոգով չափ ցանկալի յեր, վոր մեր բնագետ յեղբայրակիցքը աշխատություն հանձն առնուին այդ Ֆիզիկան թարգմանելու: Այդ գործը գրված ե հասարակ ժողովրդի համար և կարող ենք հաստատապես վկայել, վոր ամեն կարգի (անշուշտ, ուշադրությամբ կարդացող) ժողովրդին հասկանալի կլինի, յեթե արժանապես թարգմանվի: Բնական գիտությանց բոլոր ճյուղերը

կապված են ֆիզիկայի հետ այնպես, Վոր դժար է ձեռք
զարկել՝ բնագիտություն մյուս ճյուղերը մշակելու կամ
թարգմանելու մեր ազգի համար, մինչև Վոր չեն թաղրվի
թե ֆիզիկան ծանոթ է նորան փոքր ի շատե:

Իայց, ինչպես մի անգամ արդեն ասացինք, այսպիսի
դժբերքը պիտի թարգմանվին լավ բնագիտների ձեռ-
քով. պատճառ, լոկ թարգմանությունը շատ անգամ
թերի չէ լինում, թեև թարգմանիչը քաջ գիտեր լեզուն:
Դիտությունը յերբեք չէ կանգնում մի կետի վրա, այլ
միշտ առաջ է դնում. ամեն ուր լինում են նորանոր
հայտնագործությունք և նորանոր պարզաբանությունք
դիտության մոտը և շատ անգամ անհասկանալի տե-
ղերի: Թարգմանիչը, մի այդպիսի գիրք թարգմանելու
ժամանակ, պարտական է նորա բոլոր դրությունքը
համեմատել դիտության այն վիճակի հետ, ինչ վիճա-
կում Վոր գտնվում է սա նորա թարգմանություն միջո-
ցին: Մեր հիշած ֆիզիկայի բնագիրը կարճատ է փոփո-
խությունց, ավելվածքների և ծանոթաբանությունց:
Նորա ուղև թարգմանիչը բավական մշակել է այդ գիր-
քը, իայց ել մի քանի տեղ կան, Վոր պետք ունեյին
ավելի պարզաբանության և ծանոթաբանություն: Լոկ,
խոսքով հանդես յեկած չհամարվելու համար, մենք
հրավիրում ենք մեր բնագետ յեղբայրակիցների ուշա-
դրությունը մեամերականության վրա, Վոր գերմանացի
նատուրֆիլոսոֆների (բնափիլիսոփա) մեջ, մինչև
այսօր ել տեղիք ունի և Վոր գիտությունը բնավ չէ
կարող ընդունել: Վորպես թե արբեցությունից պատ-
ճառված «ինքնակլիզություն» խնդրի մեջ, Մունքեյի և
Գոփփի սքանչելի կարծիքները ճշմարտանման կերպով
առաջ են բերված, բավական քիմիական մանրամաս-
նությամբ, մինչդեռ նոցա ընդգեմ մերժողությունքը

առանց բացատրության, լուկ Լավուադիե, Դեվի և Լի-
բիդ հեղինակների անուաններով, առանց ասում ենք,
դոնե մասնավորապես հիշելու թե ինչ ճանապարհով
հասել եյին այս հեղինակները իրենց մերժողական
գրության: Այնտեղ հիշվում է Լիբիդի 1844 ի կատա-
րած քննողությունը միայն անունով, մինչդեռ Լիբիդը
իր նամակների չորրորդ տպագրության մեջ, վոչ մի-
այն մանրամասն և հիմնավոր կերպով խոսում է ընդ-
դեմ սքանչելի ինքնակիզության, 1850 թ. հետո կա-
տարած քննողությամբ, այլև ավելլածի մեջ հանդես և
հանել մի քանի հարցասիրության արժանի թղթակ-
ցությունք: Ցիմմերմանը, այո, չե ընդունում մեամերա-
կանությունը, կամ «ինքնակիզությունը» և չե բնավ
սլաշտպանում. բայց նոցա ընդդեմ կային բաներ, վոր
ուսումնական գերմանացին զանց է արել մեջ բերել և
մի քանի բանի ել զուր հանդես տվել:

Ահա այս տեսակ բաներ ամեն գիտությանց վերա-
բերյալ առաջնորդական գրքերի մեջ կարող են պա-
տահիլ, վորպես և մեր հիշած գրքի մեջ ել կան, վորոնց
հեղինակքը, յեթե այսօր գրելու լինեյին այդ բաները,
անշուշտ, այնպես գրելու չեյին. այս պատճառով, այդ-
պիսի գրքերի թարգմանիչը պիտի լավ գիտնա իր ա-
ռարկան և գիտության ներկա վիճակը, վորպեսզի հնա-
ցած և արդեն մերժված մի գրություն չդնե ուսանել
կամեցողի առջևը վորպես գիտության ներկա խոսքը:

Մեզ թվում է, թե մեծ ծառայություն ցույց տված
կլիներ ազգին, յեթե պ. Սատիսյանցը Թիֆլիզի մագ-
նիսյան գիտանոցի արգո կառավարիչը, աշխատություն
հանձն առնուր մեր հիշած Ծիլիկան հայերեն մշակելու:
Անշուշտ, յեթե միայն դպրոցներում, համակարգաբար
դառ տալու կամ ուսանելու համար լիներ այդ մշակու-

թյունը, այն ժամանակ, Յագեն և ժամեն ֆրանսիացի բնագետների հոյակապ ֆիզիկաները իրենց կքաշեյին մեր ուշադրությունը: Բայց մեր խոսքը հասարակ ժողովրդի ոգտին վրա չե, թեև, այո, Յիմմերմանի Ֆիզիկան վնչ բնավ անողուտ և և ուսանողներին:

Հակամետ եմ կարծել, վոր մեր գրագետքը կարդալով իմ մինչև այստեղ առաջ տարած խոսքերը, կասեն թե «այդ բոլորը մեզ մի անծանոթ կամ նոր բաներ չեն, մենք այդ ամենը գիտենք»: Յեա լավ գիտեմ, վոր այն դուռը, վորտեղից յես եմ մտնում, բաց և ամեն մարդու համար և վկայում եմ, վոր ինձանից լավ իմացողներ ել կան. բայց այդ ավելի վատ և նոցա համար, վոր ինձ պիտի ասեն, թե իրենք վաղուց գիտեն իմ ասածները: «Եթէ կոյրք էիք ոչ էր ձեր մեղ. բայց արդ տեսանէք և մեղքն ձեր ի ձեզ հաստատեալ են»:

Լույսը և խավարը միմյանց այն աստիճանի ներհակ բաներ են, վոր յերկուքը միասին չեն կարող լինել մի տեղում. և յեթե մեր գրագետքը, վորպես սիրելի յե մեզ կարծել, ուզում են փարատել և մեկ ուր առաջ տեսնել ազգի ազատությունը խավարից, ապա ուրեմն պիտի լույս գործ դնեն: Խավարը, վնչ ինքն իրեն կփառատլի և վոչ խավարով կամ առասպելներով:

Մեղադրելի չե ժողովուրդը*, յեթե վազում և գետլի

* «Խալսի մեղքը չի, վոր ճամփից դուրս են եկել, իրար մոռացել. մեզ նման կարդացողի վտտները պետք և ծառիցը կապած, ամսով սոված պահած: Ախր թե շատ առնողիցը շատ կպահանջեն, բաս դատաստանի որը ինչ ջուղար կտան ինձ նման գրի սեն ու սխալտակը իմացողները, վոր ել ուրիշ բան չենք ֆիքը անում, հենց ուզում ենք լավ ուտենք, լավ խմենք, քյահլան ձիու վրա նստինք, չալ-չալ մանեթները ջեբներումս չխկչխկացնելով, ձեռներն իս դողողալով, խաղացնելով ման դանք, քեֆ ու մարտքյա անենք:

դերբնականը, մինչդեռ Արագածի վրա յերեցած լույսը իրողությունն է, իսկ նորա բնական պատճառը նորան անհայտ: Սոսկալի վնասներ և ավերածությունք բերում են այս կանխամուտ կարծիքները, վոր առաջացած էյին տգիտությունից:

Անի քաղաքի բնական յերկրաշարժից* կործանումը միթե չէ՞ վերագրվել մի վարդապետի նզովքի և այդ տվանդությունը մինչև այսօր նստած չէ՞ ազգի մեջ: Հայաստանից այնքան բազմության դուրս գնալն, նորա թափառական պանդխտությունը Արևմտյան Յեւ-

Շինած արող կոնձիլը, Կաթեթու դինին անուշ-անուշ խմիլը, կառնեթով (կառք), դրոշկով, փառավոր, ուռած-ուռած ման գալը, զառ, դումաշ հադնիլ, մաշիլը, նոքար բեքարի՝ ձեռին ջուր ածիլը, յերեսին հով տալը, տաք յորդանի տակին, փափուկ դոշակի միջում չնթռիլն ու թավալ տալը, վոտ ու դուռի գարդարիլը՝ մեզ թե դժոխքը չտանին, դրախտը ըսկի չեն տանի՝ հարկիդ: Արովյանց, վերք Հայաստանի, յեր. 86:

* Մի քանի յերես առաջ ասացինք, թե միջին դարերից հետո յեկած նոր դարերը չանցան առանց ազդեցության. կարծում ենք, թե կարող և ողնել մեզ այդ բանը վորոշ կերպով ցույց տալու համար, յեթե ասենք վոր տասն և ութ դարու սկզբում հայ վարդապետը, խոսելով յերկրաշարժության վրա, հաստատողապես վերագրում է նորան բնական պատճառի: Զենոբ Դլակի գիրքը, վոր առաջին անգամ տպված և Կոստանդնուպոլիս՝ 1719 թ. (Տումարի ոճկը) ունի իր մեջ այդ գիրքը տպել տվող Հովհաննես վարդապետի պատմագրական հիշատակարանը, ուր այս վարդապետը, 1709 թ. (ոճժը) Տարոնում պատահած մեծ յերկրաշարժը այսպես և մեկնում. «Հողմոց ներհակաց պատահեալ ի ներքոյ երկրի, յանկարծ իսկ թնդմամբ շարժեցաւ երկիր ի հիմանէ անտի, սկսանելով յնկեղեաց գաւառէն և հասանելով առ մեզ: Ավելորդ և ասել, վոր մենք այս կարծիքի տերը չենք, բայց առաջ բերինք վորպես վկայություն մեր խոսքին, վոր թե հասկացողությունը նզովքից դեպի ստորերկրյա հողմերն և անցել, արդեն առաջադիմություն և cet, déjà quelque chose!

բոսպայի մեջ, նորա քաջածները և այդ պատճառով Շիրակի գավառի ամայանալը, վորպես նաև Անի քաղաքի ավերակ մնալը, այդ նգովքի պատճառով չէ: «Անի քաղաքը անիծված և, ով վոր այնտեղ բնակվի, նույնպես կանիծվի», այս չէ՞ մինչև այսօր աղգի ամենամեծ մասի գաղափարը: Ահա միջնադարյան սքանչելի ուղղութեան մեկ արդյունքն էլ, այսպիսիներ վորքան կան: Մենք գրագետներ գիտենք (իրենք ասում են թե գրագետ են), վոր ժողովրդի աչքը բանալը հերետիկոսութեան են համարում, հանդգնաբար հրատարակելով: Կցանկանայինք իմանալ, թե ժողովրդի մոլորութեան պատճառ լինելը, յերկրից յերկիր տարագրելը և բաղդի անգութ հարվածներին մատնելը, յուր սարոք, ինչ ուղղափառութեան և: Թող դժոխքի դամբո մատենի մեջ գրե մեր անունը պարոն Բեհեղդերուղը, միայն թե մենք բյուրավոր ժողովրդի մահին, տառապանքին պատճառ յեղած չլինինք: «Ուխտիւք խնդրէի ես իսկ ինքն նզով լինիլ ի Քրիստոսէ, վասն եղբարց և աղափականաց իմոց ըստ մարմնոյ, որ են խաբայէլացիք»: (Թուղթ Պօղոսի առ Հռովմայեցիս, գլ. Թ. համար 3):

Թող չկարծվի, թե մենք տգիտաբար զարմանում ենք այս նեղսիրտ և հալածասեր ուղղութեանց վրա. քնով լիցի: Բոլոր Յեկրոստան անցավ այդ կամուրջից, հայտնի յե, թե կարգը մեկ որ մեզ ել պիտի հասներ, և ուրան ենք, վոր հասել և. պատճառ, դա ցույց և տալիս մեզ աղգի առաջարթութեանը: Մանավանդ սրտաշարժ և անմահ Գալիլեյի գլխի անցքը, վոր, իր աստեղաբաշխական և բնագիտական հավիտենական գյուտերի պատճառով, այլև Կոպերնիկի տիեզերական համակարգութեանը պաշտպանելով, իր յոթանասուն տարեկան հասակում հալածվեցավ տմարդի ինկվիզիցիոնից և չար-

չարվեցալ նորա խավար բանտերում: Այնտեղ ստիպե-
ցին նորան գլխաբաց և ծնկաչոք կարդալ մի արհամար-
հելի և պժգալի յերդմագիր*, — բոլորովին արժանի

* 1637ի հունիսի 20ի հրովարտակով դատապարտվեցալ Գա-
լիլեյը, Ուրբանոս ութերորդի (Հռովմի պապի) ժամանակ: Ահա նո-
րա հրաժարական յերդմագրի պատճենը: «Յես Գալիլեո Գալիլեյ,
70 տարեկան, հանգուցյալ Վինչենտո Գալիլեո Փլորենտացու վո-
դի, անձամբ, անձին ներկա լինելով դատարանի առաջը և ծռնկ
չքած ձեր առջևը, իմ, համաշխարհական քրիստոնեական հաս-
րակապետության սրբադնագույն կարգինալը, հերետիկոսական
չարության ընդդէմ ընդհանրական ինկվիզիտորք, և աչքիս առաջը
ունենալով սուրբ ավետարանը, վորին հպավորվում եմ իմ սեփա-
կան ձեռքերով, յերդնում եմ, թե միշտ հավատացել եմ, այժմ հա-
վատում եմ և, աստուծո՛ւ ոգնությամբ, միշտ պիտի հավատամ այն
սուրբ, հռովմակաթուրիկական, առաքելական յեկեղեցին: Բայց վո-
րովհետեւ սրբազան դատարանը ինձ դատակնքով հրամայեց ինձ բո-
լորովին թողուլ այն սուտ ուսումը, վոր հաստատում եր, թե Արե-
կորովին անշարժ կացած և տիեզերքի կենդրոնում, իսկ Յերկիրը չե
դալը անշարժ կացած և տիեզերքի կենդրոնում և շարժում ե, և վորովհետեւ յես պետք
գտնվում այդ կենդրոնում և շարժում ե, և վորովհետեւ յես պետք
չեմ, վոր այդ վարդապետության հետեւելի, նորան պաշտպանելի,
վորեկցե կերպով ուսուցանելի, խոսքով թե գրով և նորանից հե-
տո, յերբ հայտնել եյին ինձ, թե այդ վարդապետությունը ընդ-
դէմ ե սուրբ գրքին, յես գրեցի և տպեցի մի գիրք, ուր խոսվում
ե հիշված դատապարտված վարդապետության մասին, ուր սորա
պաշտպանության համար առաջ են բերված սաստկապես համոզիչ
փաստեր և առանց վճռական վերջաբանության. այս պատճառով
սաստիկ կասկածանքի տակ ձգեցի իմ անձը վորպէս հետեւող այն
հերետիկոսական վարդապետության, — թե անշարժ կանգնած ե
տիեզերքի կենդրոնում Արեգակը և վոչ Յերկիրը, վոր շարժում ե:
Այս պատճառով, ուղելով անհետացնել ձեր սրբադնությանց և ա-
մեն կաթոլիկի մտքերից իմ ընդդէմ, այդպիսի սաստիկ, բայց ար-
դաքացի կասկածանքը, մաքուր սրտով, և ջերմեռանդ հավատով,
յես հրաժարվում եմ, նզովում եմ և ատում եմ վերը հիշված ա-
ղանդները և մոլորությունքը, և առհասարակ ամեն ուրիշ մոլորու-

նորա շարադրողներին,—և հրաժարվիլ իր սրտի վիպ-
յությունից և աչքի հայանի ճշմարտությունից: Բայց
յերբ դեռ բանը չէր հասել այդտեղ նա ունի գրած մի

թյուն, վոր ընդդեմ և սուրբ հռովմակաթուղկական յեկեղեցուն-
յես յերդնում եմ, վոր այսուհետև չպիտի ասեմ, չպիտի հաստատեմ
վոչ բերանացի և վոչ գրավոր վոչ մի բան, վոր կարող եր վերըս-
տին իմ ընդդեմ հանել այսպիսի կասկածանք, և թե իմանամ վո-
րեկցե հերետիկոսի կամ հերետիկոսության կասկած տվողի մա-
սին, այն ժամանակ պիտի իմաց տամ և մատնեմ նորան ինկվի-
զիցիոնի սրբազան դատարանին, կամ ինկվիզիտորին այն տեղի,
ուր յես գտնվիմ: Բացի սորանից, յես յերդնում եմ և խոստանում
եմ, վոր կատարեալպես կլցնեմ և կքաշեմ բոլոր ապաշխարանքը,
վոր զրված են այժմ իմ վրա, կամ վոր այսուհետև կդրվին սրբա-
զան ինկվիզիցիոնի ձեռքով, և յեթե յես հակառակ վարվիմ իմ
այժմ ասած խոսքերից վորին և իցե, հալատացնելուս, խոստանա-
լուս և յերդումիս, վորից աստված աղատե, այն ժամանակ յեն-
թարկվում եմ պատիժներին, մահապարտության և տանջանքին,
վոր այս տեսակ հանցանքների համար զրված են սրբազան կա-
նոններով և ուրիշ արեղերական և տեղական ժողովների վճռադա-
տությամբ: Թող ոգնե ինձ աստվածը և նորա սուրբ ավետարանը,
վորին հպավորվում եմ սեփական ձեռքերով...»:

«1737 ին, գրեթե մի դար հետո Գալիլեյի վրա հանած այս
պժգալի դատավճռից, վոր ինչպես մի անջնջելի արատ մնում և
ինկվիզիցիոնական դատարանի և դատակնիքը ստորագրող դատա-
վորների վրա, Սանտա-Կրոչե յեկեղեցու մեջ, տոսկանական հան-
ճարեղ մարդերից ամենամեծի հիշատակի համար կանգնեցու-
ցին մի հոյակապ մարմարոնյան արձան: Բենեդիկտոս տասնուչոր-
բորդը վոչնչացուց ինկվիզիցիոնի դատավճիռը Գալիլեյի շարադ-
րության ընդդեմ: Յերկրի շարժողությունը,—աստեղաբաշխության
հիմնական որևնքը,—ընդունված և ամեն տեղ և ամեն մարդուց,
վորպես յերկրաչափյան տակ չընկնող ճշմարտություն, և մինչև
անգամ դաս և տրվում Հռովմի դպրոցում: (Ֆրանսուա Արագո,
Աստեղագ. հատ. III, գիրք քսաներեք, գլ. 3): Արդյոք սորան
ինչ կասե պ. Չամուռճյանը. նորա ուղղափառությամբ, Ուրբա-
նոս VIII-ն ել և Բենեդիկտոս XIV-ն ել համահավասար սուրբ, և

պատմական նամակ առ Madama Christina Grandu-
chessa madre, վորից դնում ենք հետևյալ քաղվածքը:
«Մենք մեր հայտնադործություններով չենք ուզում
խառնափնդորել բնությունը և մտքերը. չենք ուզում
կործանել գիտությունքը, այլ ուզում ենք լուսավորել
նորանց և ստույգ հիմք տալ նոցա: Մեր հակառակորդ-
քը սուտ և անասովածական են համարում այն բանը,
վոր իրենք չեն կարող հերքել: Նոքա պաշտպանվում
են կրոնի կեղծավոր նախանձավորությամբ, բայց
նվաքստացնում են սուրբ գիրքը, հնար շինելով նորան

համահավասար անմեղանչականը են, բայց իրար ընդդեմ վճիռ
հանած. սոցանից վորի՞ անունը արդյոք պիտի գրե Միջնադարյան
հերետիկոսարանի մատյանում: Յեթե Յ երկա կը դանդաղի, թող
նորա ճուտը պատասխանե—սքանչելի ժամանակը: Յերդմագրի
պատճենը Արագոն առել և Դելամբերի Աստեղաբաշխու-
թյան պատմությունից, այս գիրքը մենք չենք տեսած,
ուստի և չքիտենք թե այն հռչակավոր յերկրաչափը ինչ աղբյու-
րից և հանել Այն պատճառով այս յերկու խոսքը ասացինք, վոր
այդ յերդմագիրը մի փոքր այլալությամբ (թեև վոչ եյական
բանում) տեսնում ենք Լապլասի «Տիեզերական համակարգության»
մեջ. բայց սորանից, յեթե չե խաբու մեզ մեր հիշողությունը,
նույնպես այլալված տեսել ենք և Ֆոն-Բոյուգերի Ֆիզիկայի մեջ:

Թերևս վրմանք ավելորդ համարին, թե ինչի՞ համար հանդես
հանեցինք այս յերդմագիրը, մինչդեռ կարող եյինք միայն անու-
նը հիշելով հերիքանալ. պատասխանում ենք,—պատմության ար-
դարության գործիք լինելու համար. թող մի լեզվով ավելի քա-
լողվի այս նախափնքը հալածառեր մարդերի և անընկճելի հաղ-
թանակը գիտության: Արդարությունը պահանջում և այս. «եւ-
րաջքն լսելով զայլոցն զգործան, յառաջագոյն բաջացելոցն, անու-
անի յիշատակ թողցին զկնի իւրեանց, անձանց և աղղի: Իսկ ծոյլքն
և վատքն հայելով յանձինս, և լսելով զայլոց զարասաւանս, ի բա-
րի նախանձն կրթեալք, ջանացին լաւանալ». Ղաղար Փարպեցի-
Պատմ. Հայ. Վեհեւ. 1793, յեր. 14:

իրենց անձնական շահասիրության: Բայց, առանց լսելու պետք չէ դատաստարտել մի հեղինակ, վոր չէ գիպչում յեկեղեցական կանոնադրությանց, այլ, բնության որենքներին և վոր մեկնում և այդ որենքները աստեղաբաշխության և յերկրաչափության կանոններով: Ով վոր միշտ պատկերաբար հասկանում և ամեն բան, այնպիսին սլափ վոր և Աստվածաշնչի մեջ հակասությունք և միջն չեն անգամ աստվածընդդեմ հայհոյությունք գտնել, յերբ խոսք և լինում աստուծու աչքի, ձեռքի, կամ բարկության մասին: Յեթե ազգի խամության պատճառով հնարավոր և այս, ապա ուրեմն ել ավելի հարկավոր էր աչքի տակ ունենալ այս խամությունը այն դատողությանց մեջ, այնպիսի առարկաների մասին, վոր բնավ չեն յենթարկվում ամբողջի նկատողությանց և չեն գիպչում հոգու բարորության,—ինչպես են բնական գիտությունքը: Այս պատճառով խոսելով այդ գիտությանց վրա, չե կարելի յեզրակացությունք հանել ընդհանր ասացվածներից. այլ, նկատողություններից և հարկավոր փաստերից.] վորովհետև և՛ բնությունը և՛ Աստվածաշունչը միորինակ դոյացած են աստվածային խոսքով: (Հուստոս Լիրիդ, նամակ 4. Տես և նորա ավելվածը):

Դառը բողոք, բայց վորքան տող, այնքան ճշմարտություն: Թող, միշտ որհնովի գիտության նահատակների անմահ և նախանձելի հիշատակը:

Միայն Արագածը չէ, վոր տվել և իր հարկը միջին դարերին, մեր վեհափառ Ազատ Մասիսը նույնպես ձգել [և] այդ խավար դարերի գանձանակը իր լուծան: Ո՛վ չգիտե եջմիածնի «Լուսավորչու» ասված քամին, վոր ամառները ամեն իրիկուն արևը մտնելու ժամանակ բարձրանում և Մասիսի կողմից և զովացնում և երված

փոթոթված Արարատյան դաշտը: Արդարեւ, նաշելով ցե-
րեկվա ջերմութեան աստիճանին, ասուգապեա կարելի
յե ընդունել այդ քամին վորպեա յերկնային պարգե-
Յեա ինքս, եղմիածնի մեջ սեպտեմբերի սկզբում, աստ-
կած ձուկի պես բերանս բաց մնացած, անհամբեր սալա-
սում եյի, թե յի՞րբ արեւը պիտի թեքվի, վոր իմ ակնոր
Մասիսի կենարար շունչը ինձ հասնի ու մի քիչ զո-
վաքնե: Անշուշտ, մի վտանգ, մի մոլորութեան չկա և
չե կարող լինել, յեթե ժողովուրդը չզլտե այս բանի
զորութեանը, բայց և այնպեա գիտնալը ավելի ոգտա-
կաք համարելով, գրում ենք մի քանի տող. ներողու-
թեան խնդրելով ընթերցողից, վոր մեր գրվածքը շատ
ճշուղավորվում ե այս անգամ:

Արեւը սաստիկ տաքացնում ե վորպեա Արարատյան
դաշտը, վոր ամեն կողմից գրեթե շրջապատված ե ա-
պառաժ և մերկ սարերով, նույնպեա և Արագածի վիթ-
խարի քարակտուր մարմինը: Թողում եմ բոլոր դաշտի
մեջ ցիր ու ցան ընկած, թե ավերակներից մնացած և
թե սարերից յեկած անհամար քարերը: Թեև, այո, վոչ
փոքր բան են սոքա, վորովհետեւ բովանդակ դաշտը
լիքն ե այսպիսի քարերով: Այս սարերը, դաշտը և քա-
րերը արեւի ճառագայթներից սաստիկ տաքանալով,
ջերմութեան բնական որենքով, վոր լայնացնում ե ա-
մենայն մարմին, լայնացնում և անոսրացնում են Արա-
րատյան դաշտի ողը: Հյուսիքը այս ողի, վոր անմիջա-
բար շոշափում եյին տաքացած մարմիններին, լայնա-
նալով և մի վորոշյալ տարածութեան մեջ ավելի տեղ
բռնելով, քան թե սեղմ ողը, սկսում են կամաց կամաց
բաքձրանալ դեպի վեր և այս ե պատճառը, վոր ջեր-
մութեան ժամանակ անոսրանում ե այդտեղի ողը և մի

վաստակեցուցիչ և վհատեցուցիչ ազդեցություն և դոր-
ծում կազմվածքի վրա: Այս և պատճառը, Վոր Արարա-
տի ձյունական գոտին, չնայելով նորա աշխարհագրա-
կան դրության, այսինքն հյուսիսային լայնության,
ավելի բարձր և, քան թե նույն լայնության տակ յե-
ղած ուրիշ սարերի ձյունական գոտին: Հաշվելով ծովի
մակերևութից, Արարատի ձյունական գոտու բարձրու-
թյունը հասնում և մինչև 13300 վոտնաչափ: Նույն այս
որենքներով և պատճառներով Հիմալայան սարի ձյու-
նական գոտին բարձր և, քան թե կարող եր կամ թե
պիտի լիներ, յեթե նորա շրջապատը ընդարձակ և ա-
րևակեղ դաշտ յեղած չլիներ: Ձյունական գոտին Մեք-
սիկայի Անադվակա սարերի, Վոր 20° ավելի հարավա-
յին դրություն ունին (Արարատը մոտավորապես գտն-
վում և հյուս. լայն. 40° տակ, իսկ Անադվական մոտա-
վորապես 20°) միմիայն 800 վոտնաչափ ավելի ցած և,
քան թե Արարատինը, լինելով 14100 վոտնաչափ:

Մարմինները ինչպես ջերմությունից լայնանում են,
դորա հակառակ, ցրտից սեղմվում են: Արարատի հա-
վիտենական ձյունները և սառցանոցները շոշափող մըթ-
նոլորտը միշտ սեղմված և ճնշված վիճակի մեջ և: Ասել
և, թե յերբ արևի ջերմությունից Արարատյան դաշտի
ոգը լայնանալով անոսրանում և և բարձրանում և դե-
պի վեր, յերբ մյուս կողմից Մասիսի ոգը ցրտից ճընշ-
ված սեղմ և և ավելի խիտ, ուրեմն ոգի բնական զու-
գակչիւրը խանգարված և այդտեղ. պատճառ, բնական
որենքով, հեղուկ և ոգանման մարմինները ամեն կողմ
հավասարապես ճնշելով պիտի մի մակերևույթ և մի
հավասարություն ունենան: Ի՞նչ և սորա բնական հե-
տևանքը. այն, Վոր Մասիսի ճնշված ոգը պիտի վազե-
լցնել Արարատյան դաշտի ողի պակասությունը: Բայց

վորովհետեւ ջերմության ժամերը այնքան յերկար չեն,
 վորովհետեւ ողը անոսրանալով ստանում ե նույնպէս
 ավելի ձգականություն, վոր ինչպէս վեր ե բարձրա-
 նում, այնպէս և ամեն կողմ, ուստի և ցերեկը չե կա-
 տարվում ողերի զուգակշռությունը, այլ այն ժամանակ,
 յերբ արեւի ճառագայթքը ել այնպէս չեյին տաքաց-
 նում դաշտը, յերբ նորա ողը կամաց կամաց կորցնելով
 իր ձգականությունը սկսում եր սեղմվիլ, այն ժամա-
 նակ, Մասիսի ողը, ել դիմադրություն չգտնելով լայ-
 նացած ողից, սկսում ե վազել դեպի դաշտը, պատճա-
 ռելով այն ախորժ քամին: Այդ քամու ուժը միշտ հա-
 մեմատ ե ջերմության աստիճանին: Վորքան սաստիկ
 լինի ջերմությունը ցերեկը, այնքան ուժով կլինի քա-
 մին իրիկնապահին: Շատ ծովահայաց քաղաքներ ունին
 իրենց իրիկնաքամին, վոր ծովից ե փչում. այն դիպ-
 վածներում ծովը կատարում ե Մասիսի պաշտոնը, վո-
 րովհետեւ ջուրը ավելի վատ առաջնորդ լինելով ջերմու-
 թյան, նորա ողը ավելի խիտ ե, քան թե նավահան-
 գատի կամ քաղաքի ողը, վոր անմիջական հարակցու-
 թյուն ունի ջերմության լավ առաջնորդ մարմինների
 հետ: Յերկու անգամ կանգնելով հնդկական Մադրասի
 նավահանգստում և, մի քանի որ մնալով Սեյլան կղզու
 Դալլ քաղաքում (point de Galle), յես նույնպէս վա-
 յեւած եմ այս բնության զվարթարար պարզեւ, եւ նա-
 հառակ յեղած լինելով ցերեկվա դժոխային ջերմու-
 թյունից: Պէտք եր ավելցնել, թե տրոպիկական աշ-
 խարհների մշտական պասսատքը առաջանում եյին հի-
 մընված լինելով եյապէս այն պայմանների վրա, վո-
 րոնց մասին խոսեցանք. բայց մենք չենք ուզում ավելի
 ձգացնել լսանը: Մեր դիտավորությունը եր մի համա-

ռոտ տեղեկություն տալ միայն «Լուսավորչու քամուն»:
Մենք հասած ենք մեր նպատակին:

Առաջ ենք գնում:

Առհասարակ պ. Պռոշյանցի ծանոթաբանությունքը աջոգակ չեն: Խոսելով հարսանիքի վորսի և մենամարտության մասին (յեր. 198), արգո հեղինակը այսպես և ծանոթաբանում. «ես վորսի սովորությունը և մենամարտությունը կարծեմ մնացած պետք է լինի մեր նախնի թագավորների ժամանակիցը, վոր առհասարակ յերբեմն յերբեմն զվարճության համար անում եյին»:

Ինչ խոսք և այս: Նախ, վոր մենամարտությունը և վորսորդությունը թագի սեփական մի բան չե, վոր ուր ել տեսնվի, թագավորներից մնացած կարծվի: Յերկրորդ, դենք թե մեր պատմության հիշատակարանքը տեղ տեղ պահել են մեր թագավորների վորսորդությանց հիշատակը. շատ անգամ դատապարտելով նոցա զբոսասիրությունը և ազգային կառավարությունը յերեսի վրա ձգելը. բայց թե յերբեմն յերբեմն մենամարտում եյին ռոմա զվարճության համար, այդ, առաջին անգամ լում ենք պ. Պռոշյանցից: Գոնե խոստովանում ենք մեր տգիտությունը, վոր մենք չգիտենք, թե հայոց թագավորները Ներոնի որը ընկնելով զվարճության համար հրապարակ եյին իջնում մենամարտելու: Չենք ել տեսնում պատմության մեջ, վոր մեր թագավորական պալատներում կամ քաղաքներում յեղած լինեիր այնպիսի սովորություն, ինչպես տեսնում ենք Հռոմի կրկեսում, — զլազիատորներին (ըմբիշ), վոր առաջ միայն ստրուկների գործ լինելով, հետո հռոմեյական բարքի ընդհանուր ապականության ժամանակ դարձավ ազնիվ յերիտասարդների, պատրիկիոսների, ծերակույտ մարդերի, այժ, և նույնիսկ Ներոնի սիրական գործը:

Բայց, ասենք թե թագավորները վորսորդության
 ելին գնում, ասենք թե մենամարտում ելին յերբեմն-
 յերբեմն զվարճության համար, ինչպես հավատացնում
 և մեզ մեր հեղինակը. բայց ինչ հարաբերություն կա
 հարսանիքի սիմբոլական արարողությանց և թագավո-
 րական զրոսասիրության մեջ: Փեսայի թե թուր կա-
 պելը, թե վորսի գնալը, թե մենամարտությունը, այս
 բոլորը իրենց սիմբոլական բնավորությամբ հարկա-
 գրում են մեզ կարծել, թե դոքա շատ հին ժամանակնե-
 րից, և թագավորներից առաջ ժամանակներից, մնա-
 ցած արարողությունք են կամ այդ արարողությանց
 փշրանքը: Մի յերիտասարդ ամուսնանալով մի աղջկա
 հետ, բարոյական պարտականությունք և առնում իր
 վրա մարդկային ընկերության առջև պաշտպանել իր
 ընտանիքը, կերակրել նորան և առհասարակ գեղ գնել
 մի կռպիտ ուժի, յեթե սա վորեւիցե կերպով կամե-
 նար վրդովիլ նորա ընտանեկան խաղաղությունը: Յեւ
 մեզ թվում և, թե թուր կապելը, վորսի գնալը և մե-
 նամարտությունը ունին իրենց մեջ այս պայմանների
 սիմբոլական խորհուրդը, վոր փեսան հրապարակով
 ցույց և տալիս և ապացուցանելով ընկերության իր
 այրությունը և արժանավորությունը իրավամբ ստա-
 նում և իր կիներ:

Թե ինչ բանի նշան և թուրը, այդ մասին խոսիլն
 ել ավելոդ ենք համարում*, իսկ վորսի համար ասում

* Այստեղ մեր միտքը ընկավ շարականի այն տեղը, վոր աս-
 ում և «...դէնն արքայական, սպանման գործի կենաց արքային
 ի կենաց գործիս նուրեհալ...»: Յեւ մենք հիշեցինք այս տողերը,
 կարդալով պ. Պռոշյանի ծանոթաբանությունը (յեր. 189) թուրի
 դիվանալած զորության մասին: Համեմատիւ այս բոլորը չնաշխար-
 հիկ Աբովյանի հոյակապ խոսքերի հետ (Վերք Հայաստանի, յեր.

ենք այսքան, վոր ամեն ազգ իր մանկության ժամանակ ապրել և և այժմ ևս վայրենիքը ապրում են վորսորդությամբ: Տարակույս չկա, վոր և մեր ազգը անցել և մի անգամ զարգացման այդ աստիճանը, և մեր համար յեղած և յերեմն ժամանակ, յերբ ամեն հարստության հայտարարքը եյին զանազան կենդանիների մորթելը և վոսկորների (զենք շինելու համար): Արդեն քաղաքակրթության մեջ մեծ առաջադիմություն և, յերբ մի վայրենի, թափառական վորսորդությամբ սլարապող, ազգ, սկսում և յերկրագործության ձևը զարկել: Բայց այդ բանը կարճ ժամանակում չե լինում, դարեր են անցնում, և ժողովուրդը արդեն ստացած և լինում շատ կանխամուտ կարծիքներ, բնական յերևույթների թյուր ըմբռնողությունք և այլ հազար ու մի բան, վոր զալոց ավելի լուսավոր ժամանակը սլիտի աշխատեր քերել այդ բոլորը: Թե մինչև վեր ժամանակ սլարապել են հայք վորսորդությամբ. կամ, ավելի լավ, յերբ և մտել նոցա մեջ յերկրագործությունը, վորպես ընդհանուր ժողովրդի սլարապմունք, այդ մասին սլատմության եջերը դարտակ են մնացել: Այսքանը հայտնի յե, վոր Հայաստանը յերեք դարավոր խաղաղության յերես տեսած չլինելով, անդադար սլատերազմերի, հարձակողությանց կամ սլաշտպանողությանց հանդիսարան յեղած լինելով, չե կարելի յենթադրել, մանավանդ հին ժամանակների վերաբերությամբ, թե յերկրագործությունը յեղած լինի ընդհանուր ժողովրդի ապրուստի լծակը: Այն մարդը, վոր կարող եր մաճ բռնել, նա ստիպված եր հետևիլ հայրենիքի դրոշակին: Թողնելով այս

118—121), ուր ընդարձակած և կերպարանագործած և այս սքանչելի վարդապետությունը և ուր երված հեղինակը չի դիմացել վոր մի բանի տող ծանոթություն չդնե:

բոլորը վորպես լոկ յենթագրություն, ավելցնում ենք, թե Արտաշես Բ ի որով լսում ենք Խորենացու բերնից յերկրագործության տարածումը Հայաստանում, մինչև վոր այդ թագավորի որով անգործ յերկիր չկա յեղած Հայաստան*։ Բայց չե կարելի սորանից յեղրակացնել, թե այդ որից իսպառ ընկավ վորսորդությունը։ Գրեթե յերկու դար հետո ապրած Արշակ Գ ի ժամանակի վերաբերությամբ լսում ենք մեր յերանելի Ղազար Փարպեցու բերանից այնպիսի պատմությունը, ուր վորսորդությունը վոչ վերջին տեղն ունի**։ Մենք հատուկ այն դիտավորությամբ, թե յերբ և սկսվել հայոց յերկրագործությունը, խուզարկություն արած չենք, այլ այս մի յերկու բանը, վոր վաղուց հայտնի յեր մեզ, հիշեցինք թողնելով մանրամասն քննությունը ազգային պատմության, մեզանից առավել հմուտ և ավելի ժամանակ ունեցող մարդերի։

Այս արարողությանց մասին մեր արած յենթագրությունքը ավելի չեն, քան թե մեր անձնական կարծիք և հիմնված են միմիայն անալոգիայի վրա։ Պ. Պոռյանցը

* «Բայց ասի, ի ժամանակս Արտաշիսի ոչ գտանել երկիր անգործ յաշխարհիս Հայոց, ոչ լեռնային և ոչ դաշտային»։ Խորեն. Պատմ. Հայ. գիրք Բ. գլ. 45. NB Խորենացու պատմությունից վկայություն բերելով, ինչպես արդեն նկատած և ընթերցողը, թղթահամարը չենք հիշում. պատճառը այն է, վոր մեր ձեռքում չեղած որինակը, թեև խիստ աղավաղ, բայց և այնպես, հազվագյուտ լինելով, նորա թղթահամարը ցույց տալը խորհուրդ չունեի։ Շատ հարց ու խնդիր արինք, վոր մի որինավոր տպագրության որինակ գտնեն Պետերբուրգում. բայց և այնպես չգտան։ Ուտաի և գործ ևմ դնում այս աղավաղ որինակը։ Սա տպած և Պետերբուրգում 1695ին Վանանդեցի Թովմաս յեպիսկոպոսի տպարանում։

** Ղազար Փարպ. Պատմ. Հայ. Վահագն. 1793, յեր. 21.

պատմելով, թե փեսան չէ կարող կերակուր ուտել մինչև վորսի չգնա և վորս չըբե, կարծում ենք, թե ավելի ուժ է տալիս մեր յենթադրության, պատճառ, ինչպես ասացինք, փեսան ապացուցանում է դորանով թե կարող է հոգալ իր ընտանիքի ապրուստը: Մենք կարծում ենք, թե իրավունք չկա, առանց դրական ապացույցներ ունենալու, ամեն մի հին ավանդության մնացորդ տեսնելու ժամանակ վազել թագավորների քամակից: ազգը մինչև թագավորության հասնելը, ստանում է և ստեղծում է իր ավանդությունքը, ծեսերը և արարողությունը, վորոնք, այն, թե թագավորների ժամանակ և թե նոցանից հետո ընկնում են դարերի ազդեցության տակ: Հարկ չկա ասել, վոր ամեն բան հնացնող և մաշող ժամանակը հնացնում է և մաշում է, այն, շատ անգամ և խալառ չքացնում է այս կամ այն ավանդությունը, այս կամ այն ծեսը և սովորությունը: Շատ անգամ թերևս այդ բոլորը մնալով գործադրության մեջ, այնուամենայնիվ տալիս են դարերի ազդեցության իրենց հարկը: Նոքա զրկվում են իրենց ներքին խորհրդից և դառնում են մի պիտակ բան, ինչպես այսօր դարձել են այն բոլոր արարողությունքը, վորոնց մասին յեղավ մեր խոսքը: պատճառ կյանքի և ընկերական պայմանքը փոխված են:

Մենք չենք ուզում մեղադրել կատաղած շան ավանդության մասին հեղինակի հաստատողական ծանոթաբանությունքը: Չենք մեղադրում այն պատճառով, վոր նա հավատացած գրում է այդ բանը, ինչպես բովանդակ դավառը հավատում է: Բայց մեր արդարացի մեղադրությունը թող հասնի մեր բժիշկ յեղբայրակիցներին, վոր տաաներով գտնվում են այսօր Արարատյան աշխարհում և վորոնք ամեն ոք լսելով այս սքանչելի

բժշկության մասին, մինչև այժմ չեն ձգել նորան ուսումնական քննության տակ, ստուգելու համար նախ, թե Փարպի գնացող ուխտավորքը, իրավ, կատաղած շան խածած եյին և ջրվախություն ունեյին (Hydrophobia), թե՞ առողջ շան խածած, կամ Սոսի նման ջրվախ եյին, վոր իր Փարպի գնալը Գարեգնի առջև արդարացնելու համար սուտ ու մուտ բաներ եր հնարում, յերկրորդ, յեթե, ստուգապես, կատաղած շան խածած եյին և ջրվախություն ունենալով արդարև Փարպի գնալով բժշկվում եյին, ապա ուրեմն նոցա բժշկության բնական պատճառը, վոր անհնար է թե չլինի, յեթե ջրվախը բժշկվում է*։ Ինչ վոր մեզ է վերաբերվում, մինք խոստովանում ենք, վոր թեև շատ ենք լսած այդ սքանչելի բժշկության պատմությունը, այնուամենայնիւ սաստիկ յերկրայություն ունինք հիվանդ ուխտավորներին ջրվախության մասին և կարծում ենք, թե դժբա Սոսի նման ջրվախներ են։

Իտալիո մեջ ավանդություն կար, վոր թե մորմը (սարգաձև կենդանի Tarantula lycosa — тарантул, мизгир) մի մարդ կամ մանավանդ մի աղջիկ խայթե, դուրա միակ ճարը պար դալն է և պար դալ բազմությամբ, խմբովին, վոչ այնպես համբաշարժ, ինչպես մեր «կուռ

* Ինձ կարող են ասել, թե վորովհետև գիտությունը չե կարող թույլ տալ այդպիսի սքանչելի բժշկություն, ուստի և նոքա առանց վերստին քննելու մերժելով չեն ընդունում։ Բոլորովին համաձայն եմ, ուրեմն, թող փարատեն մառախուղը, թող հրապարակով հասկացնեն ժողովրդին ճշմարտությունը։ Բայց ապացուցանելու համար ժողովրդին գիտության ճշմարտությունը հարկավոր են իրողությունք և վոչ լոկ խոսք։ Իսկ իրողությունքը պիտի նկատվին, ուրեմն և բուն տեղում և վոչ հեռվից։ Լոկ քարոզով վոչինչ չես շինի։

բռնուկը» կամ ռուսաց ХОРОВОДը (մորեովաններն մեջ
 էլ կա մի աղբյուրի կոռո բռնուկ), այլ շատ արագու-
 թյամբ, այնպես վոր ել ուժ չմնա պարը շարունակելու:
 Յերկրագործական աշխատությանց ժամանակ, յերբ
 աղջիկը չեր ուզում բանիլ կամ թե ուզում եր իր սի-
 բականին տեսնել, հերիք եր վոր մի աղաղակ բար-
 ձրացներ, թե մորմը խայթեց: Իսկույն, բոլոր բանվոր-
 ները թե պատանիքը և թե աղջիկները թողում էյին
 իրենց աշխատությունը: Հարկավոր եր հողի փրկել. ով
 կարող եր մեղադրել: Ակնթարթի մեջ զլվում եր Տա-
 րանտելլան (tarantella պարի անունն է): Ծուլը զրոս-
 նում եր, սիրահարքը հանդիպում էյին միմյանց, պար
 գալիս իրար հետ, տեսությունն էյին նշանակում կամ
 մի նշանաբան դնում: Յեվ յերբ ամենքն էլ իրենց ցան-
 կության հասած էյին, մորմից խայթված աղջիկը ա-
 ռողջանում եր. արեն էլ մտնելու վրա. ուստի ամենքն
 էլ գոհանալով ուրախ-ուրախ գնում են իրենց տունը:
 Ով կարող եր ասել թե Տարանտելլան (մորմապար ?)
 պատվական հնար չէ, կամ դորությունն չունի մորմի
 խայթոցի ընդդեմ, յերբ աշխարհ, արարած իր աչքով
 տեսնում և, վոր երեկ մորմից չարաչար խայթված (?)
 աղջիկը, մյուս օր վողջ առողջ բանում և իր բանը:

Հիվանդների լուռ ու անխոս գնալու մասին (Փար-
 պի) կամ նոցա գլխին ձիու սանձ փաթաթելու վերա-
 բերությամբ (արդյոք ելի սանձը ինչպես է. բնավ զո-
 բությունն չունի), չնայելով մեր հեղինակի արած ծա-
 նոթաբանությանը, մենք վիշխնչ դրական բան չենք
 կարող ասել, վորովհետև այդ յերկու արարողությանց
 կամ պայմանների մեջ մի ազդվություն չենք տեսնում,
 վոր բնության մեջ տեղ ունենար և հակամիտ ենք
 կարծել, թե զոքա ուխտագնացության ավելորդու-

թյունքը լինին: Ասիացին, վորի յերեակայությունը միշտ բորբոքված է (Ասիան առնում ենք միայն բարեխառն և ջերմ աշխարհների վերաբերությամբ) գաղա- նախորհուրդ է սխմողական բաներով, շատ հասարակ արարողությունքն էլ դիտե խճողել զանազան նշանա- կան ձևերով և պայմաններով,— զարդ խաբեբայության, — վորոնք թեև ըստ ելության վոչինչ խորհուրդ կամ զորություն չունին, բայց և այնպես ամբոխի աչքին յերեցող լինելով, ստիպում են բերանաբաց ժողովրդին խորհուրդ յենթադրել այդ բաների մեջ: Հայտնի յե թե հնարողը, կամ նորա քարոզը հռչակվում է խոր փիլի- սոփա. պատճառ, նա միայն գիտե այդ բոլորի գաղա- նիքը և նորա ձեռքին է խորհրդավոր և գերբնական գիտությանց բանալիքը: Միթե ավելի մեղավոր են Բուդդայի բոնգերը և Բրահմայի բրամինները:

Սոս և Վարդիթերի մեջ կարելի չեր էլ մի քանի այսպիսի ցնդի ավանդությունք գտնել. բայց իրաջն ասենք, ձանձրացանք այս հիմար բաներից. վերջին անգամ ասում ենք, թե այսպիսի բաները ներդործում են խեղճ և պարզամիտ ժողովրդի վրա այնպես, ինչ- պես հաշիշը կաղմվածքի վրա, ուստի պարտական ենք ամենայն խնամով արմատախիլ անել այդպիսիքը և մաքրել հայկական անդաստանը: Ահա մեր վերջին խոսքը:

Պ. Պոռշյանցը, փոխարեբարառ առնված վոճերի և ձևերի բուն նշանակությունը չե բացատրում, թողնե- լով «հետախույզ բանագիտաց», ինչպես ասում է հա- ռաջաբանի վերջին տողերում: Այս շատ անգործադրելի գաղափար է: Մարդը մեղավոր չեղավ, վոր հետախույզ բանասեր դարձավ, վոր նստի ծանր ու բարակ վոճերի բառարան շինե: Ասենք, թե գլուխը քարը տվեց ու շի-

նեց. հետո այդ բառարանը պիտի տալե, հրատարակե, վոր Սոս և Վարդգիթերի «հետախույզ բանասեր» չեղող կարդացողքը,—պարզ մահկանացուքը հասկանան այն փոխաբերական ձևերը և վոճերը, վոր առաջ չեյին հասկացել և վորոնք, այժ, շատ տեղ աղ ու համ եյին տալիս գործին: Միթե ավելի լավ և ավելի հարմար չեր, վոր հեղինակը ինքը բացատրեր, քան թե թողում և «հետախույզ բանասիրաց»:

Յեթե ստույգը ասենք, մեր քննության այն մասը, վոր նվիրված եր թերություններին Սոս և Վարդգիթեր գործի, վորպես վիպասանության, պրծալ:

Ե Մենք չենք ուզում քննության տակ ձգել հեղինակի լեզուն և նորա շատ ձախ հառաջաբանությունը. վերջինս յեթե չլիներ, առավել դոհ պիտի լինեյինք:

Հեղինակի լեզու ասելով չենք իմանում Աշտարակի բարբառը, վորով գրված և գործի բնագիրը, ուր կամ խիստ քիչ խառնել և հեղինակը Աշտարակի բարբառի մեջ ոտար ձև, ոտար վոճ, կամ բնավ վոչ, այլ նորա հառաջաբանի լեզուն: Յեւ հեղինակը, ուղեւով իր գործը այդ բարբառով գրել, վոր կարդացողը վոչ միայն Աշտարակի վարքի բարքի, այլ նորա լեզվի վրա ել տեղեկություն ստանա, վոչ միայն մեղադրելի չե, վոչ միայն ազատ և այդ լեզվի մասին պատասխանատուությունից, այլև մեծ շնորհակալության արժանի: Մենք կարող ենք վորեւիցե դավառական բարբառ քննել, սորվիլ, տեսնել նորա արժանավորությունքը և թերությունքը, բայց, այսչափ միայն: Ինչպես մի հեղինակի կարող ենք ասել «թե ինչի այս ձևը այսպես եւ գործ դնում կամ այնպես». այդպես չենք կարող խոսել հաղարների և բյուրեղի հետ: Հեղինակը շատ անգամ ազատ և այս ու այն ձևը գործ դնել կամ չդնել. բայց

մի գավառի բնակիչ (մեր խոսքը բուն հասարակ ժողովրդի վրա յե) չունի այդ ազատությունը: Նա այնպես միայն կարող է խոսել, ինչպես խոսում է ամբողջ ընկերությունը, վորին անդամ է և ինքը խոսողը: Իսկ այդ ընկերության բարբառը կերպարանագործվել է աշխարհագրական և բնության ազդեցությանց տակ. պատմական դեպքերը չեն անցել նորա վրայից, առանց իրենց հետքը խոր դրոշմելու, և բարբառները նոցա անցուցած կյանքի բնական արդյունքն են: Հայտնի յե, թե վոչ մեկ մարդ պատասխանատու չէ, թե ինչի մի վորոշյալ տեղում այնպես և ազդել բնությունը և վոչ այսպես. թե ինչի պատահել են այս կամ այն պատմական դեպքերը և ինչի համար այնպիսի ուղղություն և ստացել հասարակաց կյանքը, վորի արդյունքը, բնականաբար, յեղել է այս կամ այն գավառական բարբառը: Յեվ վորովհետեւ բնության և պատմության ազդեցությանց մասին պատասխանատու չէ մարդը, ուրեմն և պատասխանատու չէ և վոչ իսկ պախարակելի կամ ծաղրելի, յեթե մի սարսափելի ավերանքի տակ և ընկել այդ լեզուն: Սովորական վոճով խոսելով դործ գրինք ավերանք բառը, ապա թե վոչ փիլիսոփայաբար ուղիղ մտածությամբ վոչ զրական կատարելություն կա և վոչ զրական ավերանք մի լեզվի, վոր ժամանակների պիտուէրին հարմար լցնում եր իր պաշտոնը: Նեղսրտություն և կատարելություն տեսնել, կատարելություն խոստովանիլ հին լեզուն տիրապես և աղճատանք համարել նորը զրականապես: Խոչ պիտի պատասխանեմեղ, յեթե հարցնենք, թե ինչ բանում և կատարելությունը «տուր ինձ զհաց» կամ ուր և աղճատանք՝ յեթե ասում ենք «հաց տուր ինձ». — երթալ ի տուն, — տուն յերթալ. և այլն և այլն: Սոքա բոլորը տղայա-

կան չնչին և խեղացնոր բաներ են, ձգտողություն,
բնության և անցած գնացած ժամանակի վրա բռնա-
նալու: Լեզվի խորհուրդը ձևի մեջ չե, այլ իրի մեջ. յեթե
յես «հաց տուր ինձ» ասելով հասկանում եմ այն, ինչ
վոր 4000 տարի առաջ հասկացնում էյին «տո՛ւր ինձ
դհաց» ասելով, լեզուն կատարում է իր պաշտոնը լիքը
չափով: Ել այստեղ իրավունք չկա, բաղդատական գե-
ղեցկությունք կամ կատարելությունք հանդես հանելու:
Ինչ իրավունք վոր ունեն 4000 տարի առաջ ապրած
հայը այնպես խոսել, նույն իրավունքին համազոր իրա-
վունք ունի այժմյան հայը այսպես խոսել. ո՞վ հավան
չե, գնա՛ գերեզմանները փնտռե 4000 տարի առաջ մե-
ռածներին և այդ մեռելների հետ խոսի: Իսկ մենք, կեն-
դանիքս, վոր գիտենք խոստովանիլ ժամանակի և պատ-
մության իրավունքը, չենք կարող կենդանիքը թողած
մեռելների հետ խոսել: Այս դրությունից պարզ յերևում
է, թե վոր աստիճանի թեթևամտություն է այս կամ
այն գավառական բարբառը ծաղրելը, և նորանով խո-
սողի վրա, վորպես մի ստոր և խեղճ եյակի վրա նայելը,
վորպես թե այն մարդը հանցանք է գործել: Ո՛հ, յեղ-
ջերավոր հիմարություն: Ներկա և կենդանի սերունդը
անցածի և մեռածի գերին չե. իսկ ո՞վ վոր ուզում է
կամայաբար իր կենդանությունը ուրանալով և իրա-
վունքից հրաժարվելով, իր վիզը գնել անցածի լուծի
տակ, այնպիսուն ասելիք չունինք:

Յեթե ցանկալի և հոգով չափ ցանկալի յե նոր լեզվի
համագգային միությունը, ապա ուրեմն պիտի ուրա-
խությամբ վողջունել մի ամբողջ գործ, վոր կատարված
էր վորեիցե գավառական բարբառով. պատճառ, նոր
լեզվի հիմնավոր գիտությունը, նորա մշակությունը և

առաջատարութիւնը վորպէս նաև ապագա միութեան
գաղափարը առանց այդ գալառական բարբառների ող-
նութեան աներևակայելի յե անգամ: Մեր այստեղ
բարոգած դրութիւնքը պաշտպանելու համար հալաքած
ենք շատ փառտեր. բայց այստեղ, մեր հատվածի նեղ
շրջանակը չե ներում աղատ ընթացք տալ նոցա: Բայց
այսչափ անհրաժեշտ ենք համարում տակ, վոր տորկա-
նալով հին լեզվին, առանց ժողովրդին ախանջ դնելու,
լեզվի նոր ծրած ձևերը, վոր դեռ թարմ են և կերպա-
քանադործվելու վրա կապելով և ճնշելով անցածի և մե-
ռածի պատանքի մեջ, նոր լեզվի մշակութեան գաղա-
փարը ազգին համար դառնում ե նույնպէս ամուլ և ան-
պատու, ինչպէս հին և մեռած լեզվի դործադրութեան
գաղափարը: Անշուշտ, այս խոսքերը չեն նշանակում,
թե հին լեզվի լծից ազատելով նոր լեզվի մշակութիւնը
պիտի դնել այս կամ այն գալառական բարբառի լծի
տակ: Տեղական կամ գալառական բարբառը ազգի ընդ-
հանուրի համար դործնական արժեք չունի և նոր լեզուն
այս կամ այն գալառական բարբառի տակ, դրականա-
պէս մշակելու գաղափարը նույնպէս ամուլ և անգոր-
ծադրելի յե, ինչպէս հին լեզվի գաղափարը. ինչպէս
սորա ստրկութեան տակ աճած նոր լեզվի գաղափարը:
Այս տեսակ մշակութիւնքը արդեն իրենց սկզբունքով
հակասական են նոր լեզվի մշակութեան սկզբունքին,
վոր ե վորքան կարելի յե առավել շատ և առավել մեծ
բազմութեան հասկանալի կերպով խոսել: Այս պատճա-
ռով, նոր լեզուն պիտի նայվի և մշակվի ինքնուրույ-
նաբար, առանց ամենևին հին լեզվից խախտելու, առանց
գալառական բարբառների կամ ոտար լեզուների ազ-
դեցութեան ստրկանալու: Բոլոր գալառական բար-
բառների եյական տարերքը, վոր իրենց ձևով և կաղ-

մությամբ ավելի ընդունակ են, կենդանի—ընդհանրու-
թյան լեզվի վրա պատվաստվելու, պիտի ընկնին ճար-
տար հեղինակների քուրայի մեջ և այնտեղ քիմիաբար
միանալով պիտի դուրս գան «ոչ որպէս թլլատութիւն
կամ անթլլատութիւն, այլ որպէս նոր արարած»։ Ծանր
խնդիր և այս և իր բնությամբ շատ ժամանակի կարոտ,
բայց դժնե, այս և մեր ճանապարհը, այս և մեր պար-
տականությունը, վոր ինչքան մեր ուժը կտանի ձգտինք
այս խնդիրը լուծելու։ Հարկ չկա ստել, վոր այս բա-
նի համար հարկավոր և շրջանկաւ ուսումնասիրություն
մշակող հեղինակների կողմից։ Այն նորելուկ պատանին,
վոր տակավին նոր իջած մի վորպիսի և իցե խեղճ
դպրոցի նստարանից դրիչ և առնում ձեռքը և ազգի
դժբախտությունից լցնում և մի քանի վայրիվերո թեր-
թեր հոգովածի և որագրի անուններով, այդպիսիքը, ա-
սում ենք, այնքան կարող են ոգնել լեզվի մշակության,
վորքան մի վորեիցե մարդ առնված վորեիցե անկիրթ
հասարակությունից։ Այս խոսքերը թող չվհատեցնեն
նորանց. մենք վոչ թե չենք ուզում, վոր շատանան
մեր հեղինակքը, այլ, դորա հակառակ Մովսիսի հետ
ենք ասում. «Ո՛ր տայր ինձ զամենայն Իսրայէլ ի մար-
դարէս»։ Բայց մարդարեւ լինին մարդարեւի նման։

Ուղեւոր մշակել, կոկել և միություն առլ մեր նոր
լեզվին, չպիտի փոքրոգությամբ սրտնեղինք թե ինչի
մեկ կամ հինգ տարում չե շինվում ինչ վոր մենք ու-
զում ենք։ Այն վոր հազար տարիներով տարբեր աշ-
խարհների և տարբեր դեպքերի տակ գոյացել և, և
ամեն տեղ ևլ այդ տարբեր ազգեցությանց կնիքը կը-
րում և իր վրա, բացի սորանից, այդ հազար տարիներ-
ի միջոցում ամեն մեր լեզվի մոտից անցնող թուրք,
թաթար, պարսիկ, արաբացի, ռուս, Սարգիս Բուխա-

բացու գլուխի սկսա մի քար ե ձգել, բնականաբար տն-
հնար ե, վոր մի ակնթարթում շինվի, կոկվի ե պայ-
ծառանա: Այստեղ հարկավոր ե համբերություն ե հա-
րատե արեաջան աշխատություն:

Մի վորք առաջ ալ. Պոռշյանցի հառաջաբանի ա-
նունը տալով, ձախ ածականով մկրտեցինք նորա.
բայց այդ 8 յերես հառաջաբանի մեջ կա մի առողջ
կտոր, ե այս ե նորա միտքը, թե ցանկալի յե, վոր
ամեն գրագետ, իր յերկրում յեղած, մեր ազգի վարքը,
բարքը, սովորութքը, ծեսերը, հասկացողությունքը,
նոցա բարոյական ե այլն ե այլն վիճակը լույս հանե
ու ազգի առջև դնե: Այս խոսքերը ե այս գաղափարը
ամենայն ընդունելության արժանի բաներ են ե սոցա
ընդգեմ վոչ մեր ե վոչ ուրիշի կողմից ասելիք կա:

Հեղինակը վերջացնելով իր հառաջաբանը, այսպես
ե ասում. «Մեծ հույս ունիմք, թե ազգը կընդունի
Սոս. ե Վարդիթերը, վորպես մի տկար պատանու նը-
վաստ յերկասիրություն»:

Վհհ, յերանի՜ թե մեր ամեն պատանիքը այդպես
լինեցին. այն ժամանակ, Կոմս Եմմանուէլի ե Մեհուխե-
չայի արտասուքը վաղո՛ւց ե վաղուց սրբված կլինեցին:

Սխալվում ե ալ. Պոռշյանցը. ազգը ընդունեց այդ
գործը (ե իրավունք չունեն չընդունելու) վորպես ա-
պագայում ավելի մեծ հույսեր տվող յերիտասարդ բա-
նաստեղծի մի աշխատություն, «Յեւ վ հայրաբար նե-
րողամիտ կլինի նա» — շարունակում ե հեղինակը —
«սորա միջի բազմապատիկ թերություններին»:

Պ. Պոռշյանցը շնորհակալության ե հարգության ե
արժանի ե վոչ ներողության. նա հանցանք չե գործել
վոր ներողության կարոտի. նորա աշխատության եյա-
կան արժանավորությունքը շատ ե շոշափելի յեն, մինչ-

Դեռ թերությունքը չնչին և աննշան: Այո, կան մարդիկ,
 և մենք իսկ մի քանիսը նորանցից տեսել ենք, վոր
 ուրիշի արժանավորությունը խոստովանելուց այնպես
 են փախչում, ինչպես «սատանան խուսկից», այդ մար-
 դիկը իրենք չունենալով մի արժանավորություն, հա-
 մարում են ձեռք բերել նորան ուրիշների արժանա-
 վորությունքը ուրանալով, այո, շատ անգամ արատա-
 վորելով վոչ միայն հեղինակի գործը, այլ և նորա անձը:
 Պ. Պռոշյանցը չե կարող բացառություն լինելով չհան-
 դիպած լինել այնպիսի դատողությանց, վոր ավազա-
 կաբար կամենում ելին կողոպտել հեղինակից այն, ինչ
 վոր անկողոպտելի չէ: Մենք ասում ենք այս խոսքը,
 վորովհետև մի քանի այդպիսի ինքնահավան և ան-
 գործ մարդերից լսել ենք զանազան խոսքեր Սոս և
 Վարդիթերի վրա: Տակավին ներելով նորանց, չենք
 ուզում վերագրել նոցա անհավանությունը մի կամա-
 վոր կուրության, վատ խորհրդով, այլ անդիտության
 և թյուր հասկացողության բանաստեղծության մասին:
 Մեր հետևյալ խոսքերի մեջ վերստին կլսեն այդ-
 պիսի անձինքը այն, ինչ վոր բերանացի արդեն ասել
 ելինք, գուցե այս կրկնությամբ բժշկվի նոցա միտքը:
 Յեթե այն պատճառով պիտի մեղադրվի հեղինակը,
 վոր նորա գործի մեջ անկատարությունք կան, հաք-
 ցնում ենք. «վորի՞ գործն է կատարյալ»: Այսօր Միլ-
 աոնը և Շեկսպիրը, Հոմերոսը և Դանթեն ազատ չեն
 անկատարություններից. մեր պատվելի փիլիսոփայքը
 միթե այս ել դեռ չգիտեն: Պետք չե մոռնալ, վոր այս
 մարդիկը, վորոնց անունը տվինք, են ամենամեծ բա-
 նաստեղծքը, վոր յերբեկցե ծնել են լուսնի տակ: Բը-
 նությունը յերբեք չե իրագործում կատարելության
 պաշտիարը մեկ անհատի մեջ, հետևաբար և նորա գոր-

ծի մեջ, բնության գուգակշռող հիմնական որենքին
դեմ է այդ: Կատարելության գաղափարը այնպիսի մեծ
բան է, վոր մեկ առանձին առնված հոգի, թող լինե-
րնա ամենամեծը մահկանացուներից, այնուամենայնիվ
բավական չէ տանել նորա մեծությունը. կատարելու-
թյան բնակարանը է բովանդակ մարդկության հո-
գին:

Յեթե պ. Պռոշյանցը չէ ստեղծել կամ չէ նկարա-
գրում մեզ բնավորությունքը այնպես, վոր աստիճան-
աստիճան աճելին ու հասակ առնուին կարգացողի
առջև, դորա փոխանակ հասարակաց կյանքի նկարա-
դիրը շատ վառուն և կենդանի գույներ ունին և այդ
հասարակության մեջ ասլրող բնավորությանց այս
կամ այն մոմենտները հիանալու արժանի հարազա-
տություն: Բացի սորանից, պ. Պռոշյանցը արդյոք չը-
պիտի՞ դուրս յեկած լինեի բնականությունից, յեթե
հայկական կյանքի մեջ (ընդհանուր առքով) յերևեց-
ներ մեզ այնպիսի բնավորությունք, վոր սկզբից մին-
չև վերջը աճում էյին լողիկաբար: Յեվ հայոց կյանքը
աճյն վիճակում և ներկայումս, ուր այդպիսի բնավո-
րությունքը (ընդհանուր առքով) մտացածին չհամար-
վելին: [Ամեն բանից առաջ քննելիքը և ազդի կյանքը.
վորովհետև այդ կյանքն է բանաստեղծի հիմքը, վորի
վրա կառուցանում է նա իր շինվածքը:] Հայտնի յե-
թե աղբն էլ մեղավոր չէ, յեթե նորա կյանքը չէ յե-
րևեցնում այսօր այնպիսի բնավորությունք և յերե-
վելթե, վոր չկան Սոս և Վարդիթերի մեջ: Նոցա աճե-
լության համար հարկավոր է հող, հարկավոր են պայ-
մաններ և հնարներ, վորոնցից դուրկ ենք այսօր և
վորոնց թերությունը գուցե թե լցնե լուսավորությու-

նը մի մասով, յեթե գիտությունը վրաք կոխե Հայաստան:

Բայց ինչ վոր ներկայումս կա Աշտարակում, ինչ վիճակում վոր ե այդ գեղի կյանքը, այդ բոլորը մեզ հասկացնելու համար իր բոլոր ջանքը գործ ե դրել հեղինակը. վնչ միայն մաքուր խղճատանքով, այլ ե շատ լավ հասկացած լինելով ե ըմբռնելով իր խնդիրը. Այնպիսի բարակ, հոգեբանական ե շատերի աչքից անդգալի կերպով թռչող անցնող յերևույթներ ե բըռնել ե ամրացրել թղթի վրա, ե այն, պարզ, բնական ե անզարդ խոսքերի միջնորդությամբ. այնպիսի հարազատություն ունին այդ տեղերը, վոր մենք, չհայելով վոր մեր հատվածը վաղուց անցել ե սովորական չափից, չենք կարող մի քանիսը ցույց չտալ: Այո, պարտական ենք ցույց տալ, վորովհետե մինչև այժմ թերությունքն ենք միայն ցույց տվել, վորովհետև արժանավորության մասին ընդհանրապես ենք միայն խոսել: Բայց կատարել այս պարտականությունը, ե այն քիչ, թերթերի մեջ, հեշտ չե, վորովհետև բովանդակ գործը, բացի մեր հիշած թեթե անկատարություններից վոգևորված ե մի բնական արժանավորությամբ, այնպես, վոր մարդ չե խմանում, թե վորի քամակից գնա ե վորը ցույց տա: Մենք կաշխատենք մի քանի բան հանդես հանել, խորհուրդ տալով ամեն հայի, վոր առնու այդ գիրքը ե ինքը կարգա, վորովհետև անհնար ե նորա բովանդակ արժանավորությունը մի քանի յերեսի մեջ տեղակել:

Արժանավորության կարգ ենք դնում, գործի սկզբից մինչև վերջը բնության նկարագրությունը: Այդ պարզ, միևնույն ժամանակ հոյակապ նկարագրությանց

մեջ չկա և վոչ մի կեղծ գիծ: Սարերը, դաշտերը, այ-
գիքը, տարու յեղանակները, նոցա ազդեցությունը
յեղու յեն առել հեղինակի գրչի տակ:

Արժանավորության կարգ ենք դնում Անուշի նկա-
րագրությունը (յեր. 15), ուր զարմանալի հարազա-
տությամբ յերևում է Անուշի մեջ մի հայ աղջիկ: Սոսը
խնդրում է նորանից ծաղկազարդ կիրակի ուր իր քա-
ղած մանուշակները Վարդիթերին տալ յեկեղեցում:
Անուշը սրտով ուզում է կատարել իր ազգականի խն-
դիրը. բայց իր սեռի սեփական ամոթխածությունը
ոտիպում է նորան հողդհողդվել: «Լավ, տուր տեսնեմ,—
ասում է նա Սոսին,—վայ թուք ու բեղնամ ընիմ յես,
տեսնեմ յերեսս կրունի՞, վոր ասեմ Սոսն ա զրկել. հա-
մա թե վոր խռովի չի առնի, հետո արի եջը ցխիցը
դու հանս, փալանը դու դղի, նոխտեն դու գլուխը
տուր, ել ինձանում մեղք չկա»:

Յեկեղեցու մեջ, յերկար բարակ Վարդիթերի հեռ
մտերմաբար խոսելուց հետո, յերբ Անուշը հայտնում է
նորան մանուշակների մասին և ասում է, թե ինքը
չեր հոժարում վիդ առնուլ այդ հանձնարարությունը,
վախելով, թե մի գուցե Վարդիթերի սիրտը ցավեցնե,
բայց հարկադրվելով իր յեղբոր Գարեգնի խոսքերից,
կատարում է, Վարդիթերը, թեև սաստիկ ուրախացել
է և չէ իմանում թե ինչպես ձեռք ձգե մանուշակները,
այնուամենայնիվ կանացի խորամանկությամբ նույն
վայրկենին չէ բացում իր սիրտը Անուշի առջև. «Քան,
ինձ տուր, յես քու աղպոր զարավաշն եմ (աղախին),
—ասում է նա,—նրա աղիդ խաթեր համար թեկուզ
քարափիցն ել վեր կընկնիմ, ջուրն ել կընկնիմ, հուրն
եւ. նրա հրամանը կատարելու համար վեր կառնեմ ամեն
թուք ու մուրն եր»:

Տեղն ե, վոր մեկը ասե նորան. «քո հորն վողգրմի, թե դու Գարեգնի հրամանը կատարելու համար միայն ընդունում ես այդ մանուշակները»:

Բայց մի քանի վայրկենից հետո, իր սիրտը կատարելապես բանալով Անուշի առջև և ապսպրելով Սոսին հասցնել իր գաթան, ասում ե, վոր ինքը հաստատ ե իր սիրու մեջ և խնդրում ե, վոր Սոսն ել խոսքին հաստատ մնա. «համա, իմ աղլուխը քու գլուխը, յետ տղա, դու աղջիկ, թե վոր ինձանից հետ կաննես», — ասում ե նա Սոսին, Անուշի բերնով:

Շատ քաղցր ե գալիս մեր անկանջին, յերբ լսում ենք հայկական անբռնադատ խոսքը, յերբ այդ ձայնը դուրս ե գալիս ուղղակի աղգի սրտից, աղգի հասկացողությունից, յերբ նա թունավորված չե արվեստական բարոյականությունից, վոր յերևում ե չինական պատշաճների մեջ և վորի տակ տնքում ե այսօր նույն իսկ լուսավորյալ Յևվրոպան:

Ծաղկազարդ կիրակին առհասարակ մեծ աջողություն ե բերել հեղինակի գրչին: Յեկեղեցու մեջ ժողովրդի նկարագրությունը, Փառք ի բարձունսը, տղոց ձեռք* ու ճոճանակները**, պառաջներ ի բարձրախոս ա-

* Այսպիսի մի խաղալիք նոր Նախիջևան ել կա. այնտեղ ճ ը ո ճ ը ո ե նորա անունը: Ապրիլի 23-ին սուրբ Գեորգի յեկեղեցու կարգից դուրս ուխտն ե լինում և այդ տոնը տեղում ե յերեք օր: Այդ օրերում բոլոր Նախիջևանի կնանիք, աղջիկ և յերիտասարդը կամ յեկեղեցու պարսպի մեջ են, կամ պարսպից դուրսը, ուր փոքրիկ վաճառատոն ե լինում: Դոկ այդ օրերում ամուսն են յերեխայք իրենց ճրոճըսները, բայց վոչ յեկեղեցու մեջ: Յեւր այդ տոնը անցավ, ել ճրոճըս չե յերևում, մինչև առաջիկա տարին:

** Ծաղկազարդի ճոճանակի, այսօր, զո՞նե հազար տարեկանից ավելի լինելը յերկրայության տակ չե ընկնում: Հովհաննես Իմաստասեր կաթողիկոսը (Հովհաննես պատմաբան կաթողիկոսը չե,

դադալը, յերիտասարդ տղոց աղջիկ տեսնելու համար
 ժամի գռանը հավաքվիլը, այս բոլորը շատ պատվական
 են: Իսկ ինչ վոր վերաբերվում և քահանայի բարկու-
 թյան, տղոց ձեռերի և ճոճանակների հանած աղաղակի
 համար, քահանայի ընավորության հարազատությանը,
 մենք ուզում ենք լռել, վոր հեղինակը խոսի: «Յերեխե-
 քը... ճոճանակներն ու ձեռերը ածեցին (յեր. 19). ըս-
 տոնց ձենը տերտերի ձենին կոխեց, վոչով բան չեր
 կարում իմանալ Փառք ի բարձումից. տերտերը շատ ել
 բարկացավ, վոր մինին ասես... մինը չի տասը չի...
 չարեն կտրեց խեղճ յերիցի, քոս փոշիման յեկավ տեղը
 կաննեց, ու թո՛ւ, թո՛ւ, ասեց, կոտորվիք դուք, ջրհրդի
 ժամ շինեցին ելի. ես ինչ սովորություն ասո՞ւ»:

Մեզ շատ շարժել և Աշտարակի կանանց ջերմ կրո-
 նասիրությունը, ուր տեսնում ենք մանկական պար-
 զամտություն, ներողամտություն, և ուր բարեպաշտ ու
 առաքինի հայ կինը խկույն ճանաչվում և: Փարսու
 ճանապարհի բանն եմ ասում: Յերը Համասիրյունը բար-
 կացած Սոսնց խաղ ատելու վրա, անիծախառն խոս-
 քեր և հանում բերնից և նախատում և Վարդիթերին,
 այն խեղճ կնանիքը մեղադրում են նորա բարկությու-
 նը և անպատշաճ են համարում. «Քա՛, ընչի՛ յես ես բա-
 րի լսի առաջին, սուրբ ըխտի ճամփին բերանդ փիս բաց

նորանից առաջ և տարել Իմաստասերը) իր ատենաբանությամբ
 վկայում և այս բանին: Ահավասիկ նորա խոսքերը. Շորպէս և ի
 գալստեանն աւուր ոստան ամբառնալ և ճոճանակ շարժել: Մեզ
 հայտնի չէ, յեղած և արդյոք այս բանը հունական յեկեղեցու մեջ,
 կամ կա՞ արդյոք այժմ: Յեթե այդ բանը հույներից չէ մտել մեր
 մեջ, գուցե ներվի յենթադրել, վոր մեհենից լինի յեկած: Հայկազ.
 բառար. Վենետ. 1836—37 ճոճանակ բառին քշոցի նման մի բանի
 նշանակություն և տրված. կարելի չէ հուսալ, վոր Աշտարակի ճո-
 ճանակը հասկացնե թի ծաղկազարդի ճոճանակը քշոցից տարբեր և:

անուամ...»։ Այս տողերը արտադրած ժամանակս, ասես թե կենդանի ձայնով լսում եյի այս խոսքերը հայ կնոջ բերնից. այնչափ բնական և այնչափ հարազատ են նորա նորա հասկացողութեան, մտքերին և տրամաբանութեան։

97, 98, 99 և 100 ըդ յերեսներում, Վարդիթերի հոր և մոր խոսակցութեանքը և սոցանից յերեսած կյանքի պատկերը այն աստիճանի գեղեցկութեան ունին, վոր մենք չենք կարող մեր խոսքերով բացատրել։ Իսկ մեջ բերել հեղինակի գրվածը նույնպես չենք կարող, վորովհետև ամբողջ այդ յերեսները պիտի արտադրեյինք, դուրս ձգելու վոչ թե բան, այլև բառ չկա։ Մենք հերքանում ենք այդ յերեսների թվանշանքը ցույց տալով։

Սոս և Վարդիթերի ընթերցողներին հայտնի յի Վարդավառի անցքը, ուր Վարդիթերի մայրը նշանում է իր դուստրը Սոսի հետ և համբուրել տալիս։ Մենք ուզում ենք մեջ բերել պառավի այն խոսքերը միայն, վոր նա Հանա-վանքից տուն դառնալուց և Հեթումի առջև բոլոր անցքը ուրանալուց հետո, չե հերիքանում իր անձը միայն արդարացնելով, այլ և դատապարտում է դրսե-դուրս խոսողներին։ «Ը՛հ, հոգս դրանց աստուսա գլխին,—ասում է նա,—թող ենքան հաչան, հոգիները դուրս գա. քան, Խեչան, ես ինչ կրակ ա, ամոթ չունի՞ն ըստոնք, ինչ բերաններից դուրս ա գալի քցում են, փառք ասալծու, վոչ ով չի մեռել, յերես յերեսի կլինեք, են վախտն ի՞նչ կասեն»։

Բանն այն է, վոր դրսի խոսքերը բոլորը ճշմարիտ են. և յեթե բանը յերես յերեսի գալու ընկնի, տարակույս չկա, վոր իր ստույթունը պիտի բռնվի. բայց և այնպես խորամանկ պառավը ոգուտ է քաղում այն ազդե-

ցությունից, վոր այս, գրականապես խոսելու ձևը ա-
նում է իր երկա վրան: Հեղինակը քաջ հասկացել է այդ
տեսակ պառագիտիքի և ընդհանրապես կանացի բնության
ձգականությունը:

Հայտնի յե թե այս մի քանի բանը մեջ բերելով,
մենք վոչ միայն ինչ վոր այս տեսակ ընտիր տեղեր
կար չհատցրինք, այլ մեջ բերածն ել տկար կերպով
ստորագրեցինք: Այս տեսակ հոգեբանական յերևույթ-
քը պետք է, վոր ամեն մարդ իր մտքով ու սրտով հաս-
կանա. ուրիշի խոսքով արված նկարագրությունը թույլ
է լինում, մանավանդ յերբ ամբողջ բանի ընթացքից
մի կտոր է դուրս բերվում: Գոնե մենք ավելի աջողա-
կություն չունինք այս բանում:

Նկարագրելով Աշտարակի, վորով գրեթե և բյուրա-
վոր ուրիշ հայերի բարոյական անմեղությունքը, հեղի-
նակը չէ մոռանում տեղ-տեղ նոցա բարոյական խոցերն
եւ բանալ, չէ մոռանում խարաղանել անբարոյականու-
թյունը:

Հեթումը, այնքան հասած վորդոց տեր, այնքան
այգիների տեր, ծերացած և մի վտար գերեզմանի մեջ,
այնուամենայնիւ (յեր. 86) կապում է ուրիշի այգու-
ջուրը և առու բացում գետի իր այգին, «իմ վորդմա-
ծիկ հորիցը ես եմ տեսել ասելով», մինչդեռ ջրի հերթը
իրենը չէ, այլ իր խեղճ հարեանին: Հարեանը տեսնում
է բանը և բողոքում է: Հեթումը պատասխանում է.
«վորդի, քու արևը, յես խաբար չեմ, կընի վոր ջուրն
ինքն ա ծակել» և այլն: Խեղճ հարեանը գիտե, վոր Հե-
թումը սուտ է խոսում. աղաչում է նորան. «Հեթում
ափեր, — ասում է վորդմեկին, — քեզ արքայությունը
նի, կտրես վոչ, ինչ ունինք չունինք չորացել ա»: Բայց
չնայելով այս բոլորի վրա, այն խեղճի հեռանալուց հետո,

Հեթումը նորից քանդում և ջրի ճանապարհը և հարե-
վանի ջուրը կտրում: Պետք էր վոր Հեթումի սկս մար-
դիկը խրատ առնվին այս բանից, մանավանդ հեղինա-
կը, Հեթումի այս անիրավ գործի միջոցին, Փափակին
ուղարկում և, վոր իմաց տա Հեթումին Վաղարշակենց
Արշակի մեռնիլը: Պարզ է, թե արդո հեղինակը կրոնա-
բար ուզում և ազդել այդպիսիների քարացած խղճ-
մտանքի վրա, կամ դո՞նե բարոյապես, յերբ հիշեցնում
և նորան աշխարհի յերեսին մահ լինիլը: Վո՞հ, յեթե
կրոնը ազդեր բարոյականության վրա, յերկիրը դրախտ
յեղած կլիներ. բայց ո՞ւր և:

Նույնպես Բագրատ աղան (յեր. 139—140), Սոսի
անունով յերեք վոչխար և առնում թուրքից և Սոսին
վոչ միայն մեկ հատ ցույց տալիս, այլ պահանջում և,
վոր նա այն մեկն ել մենակ չուտե, այլ իրեն և տա-
նուտերին (քեռխւլա) ել հրավիրե: Ազնիվ յերիտասար-
դը հասկանում է բանի գորությունը և շատ քնքուշ
կերպով խայտառակում և Բագրատ աղայի խաբեա-
յությունը և նենգությունը: Նա, այն մեկիցն ել հրա-
ժարվելով ասում և. «չնորհակալ եմ, աղան... ես մի վոչ-
խարն ել քեզ բաշխեցի. թո՛ղ ասեն վոչ, Սոսը իր ուրումը
կաշառք ա կերել»:

Պ. Աբովյանցը (Վերք Հայաստանի. յեր. 37) մեկ
քանաքեռցու այսպես և ասել տալիս իր խնամի Հա-
րությունին. «ասածս սարին, քարին դիպչի, քամին
տանի... քո գլուխը վոր կա, սար ա. անձրե, ձին, կար-
կուտ, կայծակ թող դիպչի ել, դս ել, ի՞նչ վեճդ ա»:

Բագրատ աղայի գլուխը խնամի Հարությունի գլու-
խիցը շատ պինդ է. Սոսի խոսքերը նորա պեսին ի՞նչ
կազդե: Յեվ իրավ, վոր տեսեք, թե ի՞նչ անամոթ լրբու-
թյամբ պատասխան և տալիս: «Ապրիս, վորդի, խելո՞ք

եւ խոստում. ոճի փուռը լակլակը (արագիլ) կմարսի...»:

Բեզ որ տեսնում եմ, դու, վոչ միայն ոճի փուռը, մասթոդոնի* վորոքն ել կմարսես...

Մենք մեր կողմից շնորհակալություն ենք հայտնում արգո հեղինակին, վոր բացում է ազգի այս տեսակ բարոյական խոցերը, վոր ծածկված մնալով վոչ միայն կարող են փտիլ, այլև իրենց վարակիչ վորակությամբ շատ կորստաբեր լինել: Սոքա ընդհանուր մարդկության խոցեր են և վոչ լոկ մեր ազգին սեփական, թերեւ շատ, ընդհանուրի, խոցերից ազատ է մեր ազգը: Չկարծեն, թե այս խոսքերը ասելով խոռնկ ենք ծխում ազգին, վոչ, միայն ճշմարտությունն ենք խոստովանում: Կուզեյին, վոր ավելի ասենք, անավասիկ, ուրիշ, նաեւ լուսավոր ասված, ազգերի բարոյականությունը (ազգ ասելով հասկանում ենք հասարակ ժողովուրդը) շատ ցած է հայոց ազգի բարոյականությունից: Մենք կարդում ենք լուսավոր աշխարհներում գործված հանցանքների և վոճիւրների վրձակազրությունը և տարեգիրքը, այս տողերը գրելու միջոցին, մի քանի այդպիսի գրքեր ընկած են պատուհանիս վրա, մեզ սարսափեցնելու համար: Թեպետ մեր ազգի մասին չունինք այսպիսի գրքեր, բայց կենդանի ազգը, վորի հետ փոքր ի շատե ծանոթ ենք, առնում ենք վորպես մի անխաղախ գիրք, և համեմատելով ուրիշների վի-

* Ջրհեղեղից առաջ ապրած մի անազին խոտաճարակ է, պատկանում է հատտամորթ կամ բազմակնգակ կենդանիներին: Այժմյան փիղը, վոր իր մեծությամբ մեզ զարմացնում է, կարող է միայն մասթոդոնի ձազը լինել: Այս կենդանու մինչև այժմ հայտնված նշխարներից, ամենալավ կմախքը պահպանվում է Լոնդոնի Բրիտանական մուզեոնի մեջ: Ո՞ր է նախնիս երկական-

ճակագրութեանց հետ, ասում ենք այն խոսքը, թե մեր ազգը շատ խոցերից ազատ ե:

Բայց, չնայելով սորա վրա, յերևցած խոցերն ել պիտի բանալ ե բժշկել: Թեև մի փոքր հիվանդ լինելը մերձիմահ հիվանդութեանից անհամեմատ լավ ե, սակայն, կատարյալ առողջութեանը կամ առողջանալու համար աշխատելը ավելի լավ:

Աշտարակ գեղի հասարակաց տեսչութեան ե հասարակաց տնտեսութեան մասին մենք լսում ենք մի շատ պարզ ե սրտաշարժ խոսակցութեան, յերբ Սոսինք, գիշերով, արագ են քաշում իրենց այգում:

Դառը բողոք լսում ե Վաչկունի բերնից. «մեր գեղի ամեն բանն ել լավ ա, ավանս վոր քեղխողեքն ու տանուտերը մի քիչ շահասեր են. ես ինչ ա, հիմի խարջ են կիտում, յես մի խեղճ մարդ եմ, նրանք ինչ վոր ինձ կհասնեք խարջը տալու, երկու ենքան են առել. սաքի ասում են, վոր գեղի մեջին տարեկան մասւրաֆ ա ելել, փչացել ա, պտի լրացնենք. համա վոր տեղ, քոմմա իրանք են ուտում, քյասիր քյուսիրի տունը քանդում, իրանցը շինում. յես գրողամիա մի հիքի ունիմ, ինձ տարել են զոռով կապել իրեք հիքատիրոնջ հետ, թե արի խարջ տուր, ել չեն ասում թե աշտար գոմշի հետ կարա՞ լուծ անիլ» (յեր. 169):

Տխրութեան ե գալիս մեր վրա, յերբ հիշում ենք, թե հարստահարված յերկրագործը կամ շինականը բռնադատված ե լուռ մնալ իր հարստահարողների ընդդեմ ե միայն գիշերով, ծածուկ, խորհրդական առանձնութեան մեջ բողոքել, յերբ վոչ վոք չեր լսում նորա բողոքը...

Սոսի կարծիքը այս տեսակ բամբասված ազգային կառավարիչների մասին, թեև մենք պատրաստ ենք

ընդունել վորպէս մի չար յերգիծաբանություն, բայց
խոստովանում ենք ցավելով, վոր շատ մարդ ստուգա-
պէս այդ կարծիքի տեր ե: «Այ տղա, ի՞նչ ես խալխի
վոտը քաշում, Վահկուն, —ասում ե Սոսը, —եղ վճիռ գե-
ղումը չի մասրափ ընել: մի մովրով (կառավարութեան
աստիճանավոր) կամ յեսավուր, վոր գալիս ա բա նը-
րան հաց չի՞ պետքը, պատիւ չի՞ պետքը, հավի միս
չի՞ պետքը, գառը, գինի, արաղ չի՞ պետքը. դու քու
յերեխին, վոր մի կապա յես կարում, թե եքսի որը
խոսքիցդ դուս ա գալի, ասում ես, թե ա՛յ վորդի, քեզ
շոր կարեցի, վոր ինձ անկաջ անես, դու ջլիս (խապաւ)
քառանկաջ (խուլ) դառար. հիմի նա մեր վրա ինչքան
ա միտք անում. մեր աղեն ա, վոր տեսություն գնանք,
բա մի կարաս գինի, մի հինգ լիտր արաղ չպտի տա-
նի՞նք, հավողի ժամանակ ա գալի, թաղա հավող, լավ
դեղձը, չի՞ հարկավոր տանինք. ես հո մենակ մեզ հա-
մար չի՞, սաղ աշխարքի որենքն ըտենց ա. դու քու
բարությունիցն ես տանում, արարանցին ել տանում
ա նրա ձիանոց տարեկան դարին, քուրդը՝ նրա գա-
ռըն ու վոչխարը, թուրքը՝ նրա յեղն ու պանիրը, դաշ-
տըցին՝ յոնջեն, ցորենը. ամեն մարդ ել իրան գեղի
դռնվածից տանում ա նրան»:

— Սոս ջան, —պատասխանում ե Վահկունը, —եղ
դրուստ ես ասում, համա ինչքան ել վոր ընի, եղքան
շատ մասրափ խարջ չի ընել. սբա միջին մեր լիխան-
ներն ել են շահվում»:

— Յես արմանում եմ քեզ վրա, —խոսքի մեջ եմըտ-
նում Սոսի մեծ յեղբայր Պարետը, —ա՛յ տղա, բաս իշ-
խանները քու հոր մշակն են, վոր ամեն մովրով,
վարդապետ, մենձ մարդ գալուս, տանում են իրանց
տանը վեր բերում, իրանց յերեխի բերնինը կտրում,

նրանց ուտացնում, հալբաթ վոր մի շահութենք չունենա, ընչի՞ կանի, նա ել քեզ պես մի մարդ»:

Բայց վայկունը ել առաջ և տանում իր բողոքը,— ի՞նչ են խարջում, յեղն ել, հացն ել, միսն ել, ամեն բանն ել գեղիցը գլիրը մինի տեղակ հնդապատիկ հավաքում ա ու բերում. ո՞վ գիտի թե ընչանք կրում ա, վոր մովրովը գնալուց հետո տասն ու ուտում են չի հատնում. մի տունն ա նրանն ըլնում. յես ել, վոր ընենց տուն ունենայի, են աղեքանց վոտը կպաչեյի, իմ տանըս վեր կբերեյի, խոսքս կշտին կտրուկ կըլներ, ում տունն ուղեյի կքանդեյի, ում ուղեյի կշինեյի. ձիս վոր գհովն ուղեյի, դենը կքշեյի. հիմի մովրովը դալուս, թեզով իշխանն ա գնում գլուխ տալի, բարովում, աղավար խոսում, հետը նստում վեր կենում. համա յես, վոր տեսնում եմ եկավ, գլուխս առնում եմ կորչում, թե հիմի գլիրը կքյի ճիպտի տակը (!) թե արի ձին բռնի, տնը գոմումդ պահի, խճտ, դարի տնը, մովրովի համար ճուտ տնը. իշխանների տանն ա վեր գալի, աղքատների տունն ա քանդվում. հո սուտ չի՞. Հիմի ասենք թե դու ինձանից համբա յես, քո տանն ել վոչով չի վեր գալի, համա յես իմ աղքատ տեղովս քեզանից շատ եմ խարջ տալի, կու քաշում, ձի տալի. թե յես ու գուն ել մի կռիվ անենք, թե երկու մարդ իմ բարեկամներից իմ զինը քաշի, տասը մարդ գեղիցը քու զինը կպահեն, ընդուր վոր գիտեն, թե դու ինձանից լավ ես. քեզնից խեր կհանեն. համա ինձանից, ութ տարի չարչարվին, չոր վոսկոռից սավանի վոչինչ չեն կարող գտնիլ. շատ ել ասենք են կռվումը յես արգար ըլնիմ, վայն եկիլ ա ինձ տարեկ. թե կերթամ մովրովին կգանգատեմ, յերբ վոր քեզ կուղի նա, հետդ գեղիցը մի թուղթ կբերես, թե գանգատողն ինքն ա

մեղաւոր (!!), են վախալը մովրովը քեզ բաց կթողա
ինձ կծեծի (!!!) հետո, հալընթ, դու ել մի կարաս գի-
նի կխոստանաս, կբարձես ձեռքդ ու կտանիս»:

— Վաչկուն ամիսը խոսքերն ավետարանի կողքին
գրված են,—ասում է Արշամը, Սոսի փոքր յեղբայրը,
Սոսին ու Պարետին,—սաքի ընչի՞ յեք յերկու յերեսա-
նություն անում, կողմնապահ ընում. հիմի, ես հո մեր
պապական հիքին ա, ուղենան կխլեն կտան ուրիշի
(!!!), քանի՛, քանի՛ որինակներ կան, վոր ընչանք քեզ-
նից մի ոգուտ չեն ունեցել, բանըդ չեն շինել...»:

Արշամի բերնով խոսում է նոր ժամանակների վոր-
դին: Պարետը և Սոսը գուցե իրենց սրտում ընդունում
են Վաչկունի խոսքերի ճշմարտությունը, բայց վա-
խենում են հայտնի դավանել ճշմարտությունը: Արշա-
մը իր սերունդի յերեցուցիչն է. նա վոչ միայն ըն-
դունում է այդ դառը խոսքերի ճշմարտությունը, այլև
դատապարտում է իր յեղբայր յերկու յերեսանությու-
նը: Ինչպես առաջ ել ասացինք, ամիսս, վոր շատ քիչ
հանդես ունի [Սոս և] Վարդիթերի մեջ այն ուղղու-
թյունը, վոր յերևում է Արշամում, թեև այս չափիցն
եւ տեսնում ենք կենարար սկսպտիցիզմի արած ազ-
դեցությունը: Մենք աջողություն և ընթացք ենք
մաղթում այդ յերկնային դեպքանին:

Պ. Պետրոսյանը Աշտարակի տնտեսական վիճակը և
հասկացողությունը յերևան հանելով, այնպիսի փա-
փուկ և անզգալի կերպով մեղադրում է այդ հասկացո-
ղությանց սխալականությունը, վոր ամեն կարգացողի
համար, իսկի մեղադրանքի կարգում ել չեն: Սոս և
Վարդիթերից գննի, յեթե վոչ ուրիշ աղբյուրից, շա-
տերին հայտնի յե, թե բոլոր աշտարակցիք այգեգոր-
ծությամբ են պարապում. այդ է նոցա ապրուստի մի-

ակ ճանապարհը: Տեսե՛ք այժմ, թե ինչ աջողակտնութ-
յամբ մեղադրում ե հեղինակը:

Սուս և Վարդիթերը կարգացողի մտքին կլինին յերե-
վանցի ուխտավոր յերիտասարդքը, վոր Հանա-վանք
յերթալու ժամանակ, ճանապարհի վրա, ընկան իրենց
բարեկամ Գարեգնի ձեռքը, վոր մի փոքր հանգստա-
ցընելու համար տարավ իր տունը (յեր. 107—109): Նա,
խաղող դնելով նոցա առջևը, ներողություն և խնդրում,
վոր մի ուրիշ բանով չե կարնում մեծարել, վորովհետե
«տանը մարդ չկա, ամենքն ել հիքումն են, աշտարակ-
ցունն ել եղ մի հիքին ա,—ասում ե նա:—Գարունք
ծագում ա աչքերը տնկում են նրա վրեն. ընչանք մա-
սիլը վեր են ունում՝ իրանցն իրանց ա հասնում. աղ-
պելը, դուք, քաղքեցիք եք, վորըդ առուտուրի յեք, վո-
րըդ փեղակի՞*, մեջներիդ պարսպ մարդ չկա. ոտնչպարն

* Հայոց արհեստագիտությունը շատ վողրալի վիճակում ե
այսօր, դորա վրա հարկավոր եր մի փոքր մտածել ու աշխատել,
որեոր արհեստագիտությունը ծաղկեցնել: Մեր կարծիքով, կանուխ
թե ուշ, այս բանը ուրիշ կերպ չի լինիլ, յեթե վաղ աշակերտներ
ուղարկելով Մոսկվա և Պետերբուրգ, վոչ թե դպրոցներում, այլ
գործականապես, վարպետների կամ գործարանների մեջ այս կամ
այն արհեստը սորվելու համար: Յեթե հայը, չնայելով արհես-
տագիտության թշվառ վիճակին մեր յերկրում, այնուամենայնիվ
տալիս ե իր զավակը, վոր այս կամ այն արհեստը սորվի, մեղ
թվում ե, թե նա պատճառ չունի այդ արհեստների ավելի կա-
տարյալը ձեռք բերելու համար իր վորդին չուղարկել այս կամ
այն մայրաքաղաքը: Ամեն տեղ աշակերտը ձրի ծառայում ե իր
վարպետին 4—5 տարի. այս ե և մայրաքաղաքների սովորությունը,
ուրեմն այս կողմից ել խափանարար պատճառ չկար, վոր հայը
նորանից ստիպվելով նախընտիր համարել իր յերկրի արհեստը,
վորով պարագուհները միշտ աղքատ են:

Ստույգ ե, այդ քաղաքներում պետք ե բարեպաշտ հայեր
ճանաչել, վոր հայրաքար խնամք ունենալին այն աշակերտաց

ել (յերկրագործ) իրա ցանքս ու վարքին ա, աշխատում
տարեկան հացը տուն լցնում։ տավար, վոչխար, գոմեշ,
ձի, դուլթան, չուխ պահում։ հացը, յեղը, սլանիրը, բուրդը,

վրա, հորդորելով, խրատելով, բարի որինակ տալով, ժրջանու-
թյան, առաքինության, աշխատասիրության և չափավորության,
վորպեսզի աշակերտը արհեստից առաջ, ընդհանրապես արհես-
տավորների մոլորությանց մեջ չխեղդվել։ Մտույզ ե, հեռու տե-
ղերից Մոսկվա կամ Պետերբուրգ աշակերտ ուղարկելը, այսինքն
ճանապարհի ծախքը, մի աղքատ հոր համար շատ ծանր խնդիր ե,
բայց մենք կարծում ենք, թե հայերը անգաղար յերթեկեկութուն
ունենալով մայրաքաղաքները, անհնար ե թե չլինելին նոցա մեջ
բարեպաշտ և առաքինի անձինք, վոր ազգի առաջադիմության
անունով իրենք վիզ առնվին տեղ հասցնել պատանյակը և հայ-
րական խնամարկությամբ տալ նորան մի ընտիր վարպետի, այս
կամ այն արհեստի, նայելով տղայի ընդունակության և հարմա-
րության։ Մենք կարծում ենք, թե այս շատ մեծախորհուրդ
խնդիր ե մեր ազգի վերաբերությամբ։ Յեթե հոգով չափ ցանկալի
յե, վոր կարելի յեղածին չափ շատ աշակերտք ուղարկվին գա-
նադան դպրոցներ այս կամ այն տեսական գիտությունքը սոր-
վելու կամ ընդհանուր լուսավորությունից բաժին ստանալու,
մյուս կողմից վոչ նվազ ցանկալի յե, վոր նույն չափով աշտ-
կերտք ուղարկվելին արհեստ սորվելու։ Տեսական գիտությունքը
առանց արհեստի ոգնության չեն կարող գործադրություն ունե-
նալ ազգի մեջ։ Յեվ յեթե ամենքն ել փիլիսոփա դառնան, այնու-
ամենայնիվ ազգի ավերակը չի շինվիր Փիլիսոփայի ձեռքից չե
գալիս այս կամ այն գործիքը շինել, վորին մեծապես կարոտ ե
ազգի յերկրագործությունը և վաստակարարությունը, փիլիսոփան
չե կարող հոգալ և շինել և վոչ մինը այն բաներից, վորոնց չի-
նելը պատճառ ե այսոր ազգի կյանքի տարապայման խեղճության
Յերանի՛ թե մեր ձայնը արձագանք գտնիր բարեպաշտ սրտերում
և մի քանի աշակերտք բերելով մայրաքաղաքները, ուրիշներին
և իրախոռոչս և բարի որինակ դառնային Տասը տարի, լոկ, շա-
բուհակ հոգաբարձությունը այս մասին կարող ե բոլորովին կեր-
պարանափոխ անել ազգի տնտեսական կյանքը և յերջանկոցնել
նորան։ Յերանի՛ թե մեր ձայնը չանցներ վորպես «ձայն բարբա-
ռոյ յանապատի»։

ամեն բանն ել իրան իրան գալիս ա. մենք յերկուսիցն ել գուրկ ենք, ես մի հիքու յերեսին ենք մտիկ տալի. աստված մի արասցե կամ կարկուտը տա, կամ թրթուռը փչացնի, կամ տարին չըբեր ընի, սոված կոտորվիլ պտենք. մեր մասիլն եր վոր կա, ամեն բան նրան յադի ա. յեփած կերակուր ա, մարդ, շուն, կատու, զուրդ ու զուշ, ինչքան աշխարքումս ժամունք կան քոմմա ել ուտում են, կեսը անփող հենց ճամփորդներին ենք տալի կամ աղքատներին. ես լավ ա հըս խեր ա ընում. քաղքումն ամեն բանն ել փողով ա, գեղըցուն ել ունի վոչ. մերն ա վոր մեջտեղը փչանում ա: Մարդս մի յերկու կով ենք պահում, թե յերեխանց մածուն ել ա ընի, են ել չենք կարում յոլա տանիլ, ամեն բան փողով ենք առնում»:

Ինչի՞ պիտի այսպես լինի Աշտարակի վիճակը: Յեւ միայն Աշտարակը չե. Աշտարակը յերջանիկ գեղերից մինն ե տակավին, նորանից անհամեմատ աղքատները ե խեղճերը կան: Ահա, թե ինչ ե պատմում մեզ արդո հեղինակը. «վոր ըխտավորը Մողնու գեղումն ա վեր յեկած, իրանց բարեկամի կամ ճանաչի տներումը, նըրանց մատաղների երին ել, մորթին ել, դմակի կես փայը, մատաղէ կես փայը, վոտ ու գլուխն ել տան տիրոջն ա: Բոլոր գեղը տասնուեթ տուն ա. ամեն մի տան տասը տասնուհինգ տընվոր կընին վեր յեկած. ընենց տուն չի ընիլ սրանցում, վոր ես իրեք որը իրան տարեկան դավուրմեն անի վոչ, բրդին հո, ել հեռաբ չկա. ըսով ել չեն կշտանում մողնեցիք, իրանց յերեխեն ել քշերն ընչանք լիս, ցերեկն ընչանք լիլիուն մի մին քերեղաններ ձեռներին մատաղ են կիտում, իրանց աղքատ ու խեղճ ասելով. սրտաբաց ըխտավորն ել սուրբ Գեորգի դուն յեկած աղքատին

հո չի՞ կարող հետ դարձնիլ... Մողնեցիք անբան են...
թե վոր նրանք վոնց վոր ես մատաղ հավաքելու հա-
մար են աշխատում իրենց բան ու գործին կենսային,
հիմի ամեն մինը մի խան կըլնէր. աստված տվել ա,
ամեն բաները լավ, հանդները շատ, իրանք անբան»
(յեր. 157):

Ճշմարիտն ասելով, մեզ անհասկանալի յե այս յեր-
ևույթը, վորովհետեւ հեղինակը վկայում ե թե մողնե-
ցոց ամեն բաները լավ են և հանդները շատ: Թեև ար-
դո հեղինակը ցույց ե տալիս մեզ նոցա ծուլության
վրա, բայց մինչև այդ աստիճանի ծուլությունը մեզ
նույնպէս անհասկանալի յե: Արդյոք մի ներքին վերք
չկա՞ այդտեղ, վոր խանգարում ե անտեսական կյանքի
բնական ընթացքը: Թե այսպէս և թե այնպէս վողբա-
լի բան:

Յերևի թե մողնեցոց վիճակից լավ չե և կարեցոց
և հանա-վանքոց վիճակը, յերբ նոքա այգեքաղի
ժամանակ 5—6 հարյուր հոգի գալիս են Աշտարակ
այգի քաղելու, յերբ Վարդիթերի հայրը տասն այգե-
պիսի մշակ առաջն արած տանում ե իր այգին ամեն
մինին իր քաղակովը մին հավոյ խոստանալով:

Մենք խոստովանում ենք, վոր բնավ տեղեկություն
չունինք, թե ինչպէս եյին այն կողմերի մեր գեղացի-
ների հարաբերությունը հողի հետ: Այս պատճառով
սանձում ենք մեր գրիչը, վոր անգիտությամբ դատո-
ղություն չանենք, այս շատ ցավելի բաների մասին:

Սակայն ինչպէս ամենայն ճանապարհորդի ներելի
յե, առանց թերեւ զանազան պատճառների խոր քնն-
նության, միմիայն իր վրա յեղված տպավորությունը
նայելով այս կամ այն տեղի մասին այսպէս կամ այն-
պէս կարծել, այնպէս ել մենք, վորպէս ճանապարհորդ

մի քանի շաբաթ մնալով Եջմիածին և ընդունած լի-
 նելով մի քանի տալալորությունք, չենք կարող չասել
 այն, ինչ վոր, այդ տալալորությանց հիմքի վրա, մեզ
 թվում ե: Աշնան Մողոտ ուխտից Եջմիածին թափվող
 ահագին բաղմությունը մեր սիրելի ազգակցաց, շատ
 ցավելի տալալորություն և գործել մեր վրա: Դոցանից
 մեծագույն մասի, Տաճկաստանից կամ Պարսկաստանից
 գաղթած հայերի, այլակերպ և վերջին աստիճանի պա-
 տառոտուն հանդերձները, մի գրաստի վրա այդ և կին
 իրենց մի քանի յերեխաներով միասին նստելը, իրենց
 կեցությունը յերկու յերեք ու Դադարապատի գրքումը
 մեզ տեղիք և տալիս յենթագրել մի վողբալի աղքա-
 տություն, վորից չե փրկել գաղթականությունը: Մենք
 այդ մարդոց ներքին կացությունը չգիտենք, այսինքն
 այն ընկերական պայմանները, վորոնց մեջ եյին նոքա
 իրենց գեղում. ուստի, և, ինչպես առաջ ասացինք, այդ
 աղքատության պատճառը չենք կարող հաստատապես
 գիտնալ: Հավանական և միայն, վոր անկթությունը
 և խմացական խեղճությունը ընտանաբար փաստակար
 հետևանքներ պիտի ունենային, մանավանդ յերբ գըպ-
 րոց-մպրոց չլինելուց հետո բերանացի խրատներ ել
 կամ չեն լսում իսպառ, կամ թե լսում են լոկ խավարի
 խոսքը: Վերջին աստիճանի բարբարոս ազգերի մեջ
 յեղած կանացի ստրկության նշանակը,—արջի նման,
 կանանց և աղջիկների քթից ահագին ող անցնելը,—
 աղեկառու լինելով տեսած ենք այն ուխտավորների
 մեջ: Թողում ենք յեզիպտական ծարիրը (սյուրմե) և
 պարսկական խինան, վորոնցից առաջնովը արտա-
 նունքն են ներկում, իսկ յերկրորդովը մատները: Ո՞վ
 քարոզեց ժողովրդին թողուլ այդ փաստակար բաները,

«Վ փուլթ տարաւ վոչխարի առողջութեան և ապահո-
վութեան»:

«Աղաչեցէ՛ք զաւեր հնձոցդ հանել զմշակս ի հունձս
իւր»:

Յեթե մեր սրբասնունդ և հրեշտակակրոն, յերկըն-
քազաքացի և ամպաշու, յեթերաճեմ և ողասաց կէրը
հոգ տաներ գոնե այսպիսի բաների, մի՞թե մինչև այ-
սոր ել պիտի յերեւելին դոքա: Բայց, այս ե բանը, վոր
դոցա վերանալը կտամ մնալը, վորեւիցե կապով կապված
չե նոցա եյական խորհրդի հետ...

«Մեր տերտերներին ել աստված բարի տա, — ասում
ե Գարեգնի բերնով անիրաւ Պռոշյանցը (յեր. 2), — բո-
ղազներին հուպ տաս յերկու այր չի վեր ընկնիլ, ան-
ջախ մաշտոցին եւ ջան տալի, ել չեն ասում թե քա-
բողեն բալքի եւ սովորութքը վերցվի»*:

Բայց մենք յերթանք դարձյալ Աշտարակ:

Ասենք թե Աշտարակը այգեգործ ե. բարի յե. բայց
այգին, տարին տասներկու ամիս չե կապում յերկրա-
գործի ձեռքը, մնաց վոր այգեգործութեան մեծ և ծա-
նրը պաշտոնները յերիտասարդների վրա պիտի լինի
բնականապես, բայց, մի՞թե չկան այնպիսի թեթեւ աշ-
խատությունք, վոր առանց ծանր ուժ գործ գնելու
առաջանում են, յեթե միայն աչքաբաց խնամատարու-
թյուն լինի շինականի կողմից: Յեթե միայն շերամա-
բուծությունը առնելու լինինք, վոր գրեթե լոկ մայիս
ամսի գործ ե, յեթե չասենք ել, վոր յերիտասարդքը

* Խեղճ Պռոշյանց չգիտե տակալին, վոր պ. Չամուռճյանը
կարող ե նորան ել անհավատ անունով մկրտելով Միջնադանյան
հերեւելիոսարանի անդամ հրատարակել: Մոտենալ առյուծի ավա-
բին... անպատիւ: Սպանիական վոգին չունի այդպիսի չար թույլ-
ածությունք:

մայիսին դրեթե ազատ են, վորովհետեւ վոչ թաղելու, վոչ ետելու և վոչ այգեքաղի ժամանակ և, յեթե չասենք, վոր նաև վար ու ցանքով պարապած յերիտասարդքը ազատ են մայիսին, վորովհետեւ ցանը վերջացած և, իսկ խոտհնձի ժամանակը հունիսի սկզբում, յերբ շերամի բանը պրծած և, այլ թե ասենք, վոր լոկ ծերերը, աղջիկները և պառաւիկները պարապեն այս բանով, վորքան որոշու է արող և ստանալ Աշտարակը կամ ուրիշ գեղեր:

Բայց Սոս և Վարդիթերից մենք տեսնում ենք, թե ինչ վորդորմելի վիճակում և շերամարուծությունը Աշտարակում:

Վարդիթերը թութի տերեւը այգուց առած գնում և տուն (յեր. 71—72). հայրը հանդիպում և նորան ճանապարհի վրա և այսպէս և խոսում. «Եդ տերեւ վո՞ր ծառիցն ա. են կարմիր կորզավոր թթենուցը հո չի:

— Ձե,—ասում և աղջիկը,—սխալտակ բեզանա թթենուցն ա:

— Դե, տմր, դե, տմր,—շարունակում և Հեթումը,—ճիճունները սոված կոտորվեցին, վորդի. շաղ գնալու (բոժոժ դառնալու) վախտն ա, բալքի ուտին ուղ ըլնին կորչին. ծառերս վերջ արին ելի. բարով եկող տարի հասնենք, թե մերըդ մին ել բռնի՝ պարծենա»:

Այս խոսքերից պարզ յերևում և, թե ինչ սրտով պահվում և այնտեղ շերամը: Ծառի տերը խնայում և իր լավ թթենու տերեւը. (թեև նորա լավ կարծած կարմիր թթենին յերկրորդական և շերամարուծության մեջ, վորովհետեւ ճերմակ թթենին համարվում և նախընտիր. գիտությունը ասում և, թե նորանով կերակրված միջատները ավելի բարակ մետաքս են տալիս»

բայց բանը նորա խնայելն է), և ուխտ է անում, վոր հետեյալ տարին ել չպահե:

Պահվածի ել մետաքսը, միայն տան մեջ գործածելու համար ե. «Վատերը կեփենք կաղ կը շինենք, լափն ել խիաթի կը քաշենք, եհ մի բանի պետք կգա ելի», — ասում ե վարդիթերը Անուշին:

Իսկ ինչ վոր վերաբերվում ե շերամի խնամարկության, աստված ազատե, թե ինչ վիճակում ե: Շերամի դեղնացավը պատճառվում ե Մարինոսի չար աչքիցը. դորա ճարն ել Պետքականենց Համազին յերթալ «ոխտը ձիու մուննաթ» անելն ե, վոր դա աղոթե ու բժշկվեն:

Ուզարլուկ (յուզերլիք) ծխելու ընդդեմ մենք չենք ուզում դրական բան ասել, վորովհետեւ յեվրոպական շերամաբուծության մեջ այդպիսի բան չկա և վորովհետեւ գիտությունը մերժած ե այժմ այն կանխամուտ կարծիքը, թե ծուխը ընդհանրապես, (վորպես թաքակի ծուխը և այլն) փաստակար եր: Այդ դառը խոտը ծըխելը գուցե մի տեղական պատճառ ունի, մի բնական հիմք, մենք չգիտենք: Յեվ վորովհետեւ չգիտենք, ուստի և իրավունք չունինք նորա ոգտի կամ նորա ընդդեմ բան խոսել: Իսկ ինչ վոր վերաբերվում ե Մարինոսի աչքին և ոխտը ձիու մուննաթ անելուն, վոհ, դորա ընդդեմ շատ բան կա ասելիք, վոր թողում ենք մի ուրիշ ժամանակի:

Հայտնի յե, թե մարդը ինչ բանից վոր ուզում ե ոգուտ քաղել, պետք ե, վոր այդ բանը լավ սորվի. այլապես, շատ ոգտակար բանն ել կմնա անոգուտ:

Գիտենք, վոր ասիացին դեռ յերկնի ժամանակ չըպիտի կարողանա յեվրոպացու պես թել քաշել շերամի բոժոժից. նույնիսկ հյուսիսային Յեվրոպայի մեջ քաշված թելը պակաս արժեք ունի, քան թե հարավային

Յրանսիայի կամ Իտալիո (Պիեմոնտ) մեջ քաշված թելը, բայց այդպիսի դիպվածում կարելի չե բոժոժը ծախել: Իսկ մեծ գեղերում, ինչպես Աշտարակն է, յեթե շատ շերամ պահող լինին, հեշտ կարելի չե ընկերովի բանալ մի փոքրիկ թելքաշի գործարան, ուր ամենի թելերն ել քաշվեյին: Թեև քաշելը թեև մեծ աջողակություն է մեծ զգուշություն է պահանջում քաշողի կողմից, մասնավանդ անդադար ուշադրություն, հանգուցյներ շինելու թելերի մեջ, այնուամենայնիվ մենք վստահ ենք, հայ կանանց ձեռքի շնորհքի վրա, վոր թե նորա ձեռքին հրինավոր գործիք լինի և մի քանի անգամ այդ բանը որինավոր կերպով ցույց տվող, նա հետ չի մնալ յեվրոպացի կնոջից:

Մենք միայն շերամաբուծության մասին խոսեցանք. բայց միայն այդ չե, վորից կարող են ոգուտ քաղել հայերը: Կան այնտեղ շատ ուրիշ բաներ և շատ ոգտակար բաներ, բայց այսոր ամենքն ել յերեսի վրա ընկած: Ստույգ է, վոր չայդ բաների համար խոսող ասող ել չկա, գիտությունը վոտք չե կոխել Հայաստան, մեր դրագետքն ել ջրհեղեղից առաջ մնացած գաղափարների քարոզ: Վնչ գիրք, վնչ կարգացող, դպրոց ել հարկավոր չե: Թող կործանվի բողոքականության և անհավատության որորոցը: Ո՛վ գիտե, թե ի՞նչպես անուշ է գալիս այս բացազանչությունը պ. Զամուռ-ճյանի ականջին...

Հասարակ ժողովուրդն ել տեսած լած չլինելով, հայտնի չե թե յերկնքից չե կարող ուսանիլ. մարդը պետք է տեսնե լսե, և դոցա ոգուտը ճանաչե, վոր հետո համոզվի և գնահ նոցա քամակից: Առանց սոցա վոչ միայն չեղած ոգտակարը չե կարող ներս բերել ազգի մեջ, այլ և յեղածիցն ել ոգուտ չե քաղում:

Ամենին հայտնի յե Եջմիածնի պարսպի հարավա-
յին կողմում այն մեծ լիճը, վոր հանգուեցալ Ներսես
կաթողիկոսը շինեց: Տոթահար միաբանը կես ուրից հե-
տո դուրս ե գալիս յերբեմն այդ լճի շայն շուրթի վրա
ման գալու: Բայց վճռչափ ավելի կգեղեցկանա այդ
լիճը, վճռչափ ավելի զվարճալի կլինի նորա շրջում
ման գալը, վճռչափ կկենդանանա ողը, յեթե մի քա-
նի կարգ ծառ տնկվի այդ շուրթի վրա: Բայց վոչ ծառ
կա և վոչ տնկելու գիտավորություն: Ի՞նչ և պատճա-
ռը. ինձ պատասխանեցին, թե առանց ծառի ել մո-
ծակի ձեռքից որ ու արև չունին. ծառն ել վոր տնկեն,
եւ մոտ գնալ չի լինիլ: Այսպես ահա, յերկյուղը մոծա-
կից զրկում ե խեղճ միաբանին մի պատվական ծա-
ռաստանից, նորա զովարար շուրթից և տերևների քաղ-
ցըր խշխշոցից:

Բայց այդ ունայն յերկյուղ ե. մոծակը ուրիշ շատ
միջատների նման ծառերի վրա չե ածում իր ձուն.
նորա ձու ածելու տեղը ջուրն ե և ջրոտ ցեխերը, սո-
քա յեն նորա որորոցը, վոր այնտեղ կա: Ծառը բնավ
վերաբերություն չունի մոծակի բազմանալուն. թերևս
կարելի յե յենթադրել, թե ծառը մի մասով պաշտպա-
նում ե մեզ մոծակից: Այժմ այն շուրթի վրա հար-
ձակվող մոծակներից անհնար ե թե մի բաժինը չնստի
ծառերի վրա, յեթե սոքա լինին, վորով ճեմելիքի վրա
ման յեկողների համար ավելի քիչ կլինին քան թե
այժմ:

Տարապայման բթամտություն պիտի լիներ մեր
կողմից, յեթե մեղադրել ուղենայինք մեր միաբանին,
թե ինչի՞ չգիտե նա մոծակի կյանքը, նորա վորպի-
թե յորով չորեն քնեց: Մոծակն ի՞նչ ե, վոր
սությունը, նորա որենքները: Մոծակն ի՞նչ ե, մոծակը
մարդ նորա կյանքը սորվի: Ընդունում ենք, մոծակը

մի զղվեցուցիչ և խայթող միջատ ե և մեր մասնավոր սիրո անարժան. բայց ի՞նչ անես, յերբ այդ չնչին միջատի վորպիտությունը չիմանալը հարցուրավոր հոգիների պատճառ ե լինում, վոր զրկվեն մի պատվական ճեմելիքից:

Բնությունը այսպես և խոսում. «կամ ուսիր իմ որենքները, տիրե ինձ, ոգուտ քաղե ինձանից. կամ թե չե յես քեզ կստրկացնեմ և վոչինչ ոգուտ չտալուց հետո դեռ զրկանքներ ել կպատճառեմ քեզ»: Դպրոց պետք ե, բնական գիտությունքը անհրաժեշտ են, վերացական գիտությունքը, միայն, չի՞ն կարող յերջանկացնել մարդկային ազգը, դորա վրա թող խորհի ընթերցողը և առողջ դատաստան կատարե:

Աշտարակի տնտեսական կյանքի մեջ յեթե կան տխուր բաներ, գոնե կա մի շատ մխիթարական բան. փոխարա գնալը: Այս անունով հասկացնում ե հեղինակը փոխադարձ ոգնությունը, վոր գեղացիք անում են միմյանց: Որինակ Հեթումն ուզում ե այգին բանալ (թաղը վեր տալ), նորան գնում են ոգնելու տասը-քըսան յերիտասարդք և մի որում ավարտում են գործը: Դորա փոխանակ Հեթումի վորդիքն ել գնում են մյուս որ աշխատող յերիտասարդներից մինի այգին բանալու, յերբորդ որ մի ուրիշի և այլն: Այս սկզբունքը մեծ խորհուրդ ունի ընկերական կյանքում: Բայց մեր հատվածը Մաթուսաղայի կյանքից անց կացավ: Մենք թողում ենք այդ բանի վրա խոսելը մի ուրիշ ավելի հարմար ժամանակի:

Բայց մեզ քնում ե տակավին մի քանի խոսք Սոս և Վարդիթեր գործի վերաբերությամբ, վոր դեռ չենք ասել:

Արդո հիղինակը հեռեկելով պ. Արովյանի ուղղու-

թյան, իր բովանդակ գործի մեջ միշտ աչքի առջև ունեցել է գործ դնել աղգային առաժնեք, ասացածները: Մենք լիասիրտ շնորհակալություն ենք հայտնում մեր հեղինակին: Բացի նորանից, Սոս և Վարդիթերի մեջ շատ կան սիրուն ձևեր և վոճեր, վորոնք գրեթե ամեն տեղ գործ են անում աղգի մեջ, թեև նոցանից մի քանիսը վոմանք թուրքից առնված համարելու միշտ հակամետ են: Մենք այս թուրքից փոխառության պատճառով չենք կարող մեր կարծիքը չհայտնել:

Մենք գիտությամբ առնում ենք Սոս և Վարդիթերից մի այնպիսի վոճ, վոր իրավ, կարելի չի թուրքից առնված համարել, ինչպես. «հլա են պնալն ա, ինչ գնացել ա», — ոշականցի կնոջ համար և ասում հեղինակը (յեր. 120): Թուրքը ունի սորա նման մի բան. «Ո գիդիլ գիդաի», կամ, «Ո գիդիլ գիդեյոր» (ո կիտիլ կիտթի, ո կիտիլ կիդեյոր):

Թուրքը և հայը գտնվում են այսոր գրեթե միևնույն աշխարհում, այդ աղգերը, միևնույն հողի, միևնույն կերակրի, միևնույն բնության աղգեցության են յենթակա: Մինչև շատ մոտ ժամանակներս գրեթե և միևնույն կառավարության տակ եյին քաղաքականապես: Յերկուքն ել ասիացիք, յերկուքն ել արևելքցիք և խորհելու, խոսելու ձևերով բնականապես մոտ. պատճառ, ինչպես ասացինք, անխտիր միևնույն պայմանների տակ են ապրում: Ով վոր միայն աղգ աղգից բաժանում է անունով և կրոնով, այնպիսին չի կարող պատասխանել կամ մեկնել թե ինչ է այն յերկու վոյթի բնական և հոգեբանական պատճառը, վոր թուրքը համ և առնում հայի վհատ և աղիողորմ խաղերից, քը համ և առնում հայի վհատ և աղիողորմ խաղերից, ինչպես և հայը թուրքի խաղերից: Բայց

յերկուքն ել անգգա Բեռնովենի սիմֆոնիներին, յերկուքի համար ել Մոցարտի Դոն ժուանը «ձայն բարբառոյ յանապատի»: Յերկուքն ել հազար փառքով նախընտիր են համարում յերգել. «Ափսոս քեզ հայոց խեղճիկ ժողովուրդ», կամ «Կուռնկ, ուստի կուգաս» և Քյուռտլուէի «Այվազըն գյումիշ բչաղը», Քյարամի և Աշըգ-Կարիբի խաղերը: Վոճրն ե լավ, վոճրն ե վատ, գորա վրա չե խնդիրը. յերևույթը հարկավոր ե առնուլ վորպես իրողություն:

Բայց այնպիսին, յերբ աչքի տակ առնուլ բնությունը, յերկու ազգի կյանքերի միորինակ և միաձև աճելությունը, յերկուքի ել ընկճված և հարստահարված վիճակը, այն ժամանակ բանը աշկարա կլինի, վոր հայը և թուրքը այս տեսակ կապերով միմյանց հետ կապված լինելով, անշուշտ, հոգեբանական յերևույթներով իրարից չեյին կարող հեռու լինել: Թող ինչ կամին խոսին, բայց մարդկային հոգին ցոլացնում ե արտաքին բնությունը: շ

Այսորվա որս, մեր նոր լեզվի բաղդասությունը մեծ մասով թուրքի բաղդասության պես ե. թուրքիցն ե մտել, թե՛ ինչ բնական կամ ընկերական պայմանների տակ թուրքինը, վոր կերպարանագործվել ե նույն պայմանների տակ ինքնուրույնաբար կերպարանվել ե և հայինը՝ այդ մասին թող վորչափ կամին լինին շատ կամ քիչ հավանական կարծիքներ. բայց մենք այս յերևույթը առնելով վորպես իրողություն, տեսնում ենք, վոր չնայելով մեր նոր լեզվի բարբառների տարբերության, նորա տրամաբանությունը և բաղդասությունը ամեն տեղ մեկ ե: Խաչակիր արշավանք քարոզել այդ բաղդասության ընդդեմ, հին լեզվի բաղդասության իրավունքը պաշտպանելով, համազոր ե նոր լեզուն սպա-

նելու և ժամանակի և պատմության արդեն արած պըր-
ծած ազդեցությունքը ուրանալու: Մենք կարող ենք
շատ բան ցույց տալ և հին լեզվից, վոր նույն և այ-
սորվա աշխարհաբառի կամ տաճիկ ասված բաղդասու-
թյան կամ ձևի հետ. հերիք չե այս. կան վոճեր և ձևեր,
վոր սեփական են գրեթե համորեն մարդկության:

Մեկ մարդ տասը տարի մնալով մի ոտար ընկերու-
թյան մեջ, քիչ շատ ընկնում և այդ ոտար լեզվի, ոտար
վոգու ազդեցության տակ. հայը հազար տարի ընկած
լինելով թուրքի, թաթարի և ուրիշների ազդեցության
տակ, ինչպես կարելի չե պահանջել, վոր պատմական
իրողությունքը իրենց կնիքը խոր չդրոշմեյին ազգի
սրտի և հոգու վրա. ինչպես կարելի չե, վոր այդ դրոշ-
մը չցոլանար նորա լեզվի և մտածելու ձևերի վրա: Հա-
յոց ազգը գեղեցության բոլորն էր, վոր ցողի տակ մնա-
լով չթրջվեր, թե՞ մովսիսյան մորենին, վոր կրակից
չերվեր. հայտնի չե թե այս սքանչելի հատկությունքը
չեր կարող ազգը ունենալ, հայտնի չե թե պիտի թրջվեր
և, երվեր ել: Բայց այդքան բան անցնելուց հետո,
յերբ պատվաստը (լավ և թե վատ, այն չե խնդիրը)
բնիկ և դարձել, հնար կա այդ բոլորը քերել հանել
հինգ միլիոն ժողովուրդի վրայից և նորա տեղ բուն
հայկական տրամաբանությունը կամ բաղդասությունը
դնել, վոր այսոր անսովոր և ազգին: Ի՞նչ եյական խոր-
հուրդ ունի կենդանի ժողովուրդի իրավունքը վոտքի
տակ կոխելը, քանի հազար տարի առաջ մեռած հայերի
իրավունքի անուանով:

Շատ ազգերի գաղթականք ուրիշ մեծ ազգերի մեջ մըտ-
նելով անհայտանում են կամաց կամաց: Հայոց ազգի մեջ
մտած են հրեայք, ինչպես Բաղրատունիք և ուրիշ շատ
հասարակ ցեղեր: Հայոց ազգի մեջ մտած են հնդիկներ,

վոր Լուսավորչի ժամանակ ել դեռ իրենց նախահարցը վորպես աստված պաշտում եյին Տարոնում: Հայոց ազգի մեջ մտած են չինացիք, ինչպես Մամիկոնյանց ցեղը: Գուցե այդ ցեղի նախահայրը, յերբ փախչում եր Զինաստանից, իբրեւ յերեւելի մարդ, ունենար իր ծառայքը կամ բարեկամքը, վոր նույնպես մտան հայոց ազգի մեջ. թողում ենք պատմության անհայտ խառնուրդները քիչ կամ շատ: Այսոր, այս տողերի գրողը, կամ նոցա ամեն մի կարգացողը, չէ՞ վոր հայ եւ Լավ վոր հնար չկա իմանալու թե ո՞վ մեզանից ինչ ազգից ե ծագում, ապա թե վոչ, բուն տոհմական հայերը, չնայելով վոր այդ խառնված ոտար սերունդքը հազարավոր տաւրիներով մասնակից եյին յեղել նորա ճակատագրին, նորա ցավին և ուրախության, և վորոնք բացի հայից ուրիշ անուն չունեյին այսոր, այդ տոհմական հայերը, ասում ենք, նորանց ել պիտի մերժեյին վորպես վոչ բնիկ հայեր: Հազար տարի ազգի վրա յեղված բնական և պատմական ազդեցությունը ուրանալով, նորա հազար տարի վորպես սեփական գործ դրած բաղդասությունը մերժելը և նորա տեղ հինը դնելու փորձը ի՞նչ զանազանություն ունի վերը գրված մաքրասիրությունից:

Ճշմարիտ ե, յերբ դպրությունը միայն գիտական առարկաների վրա խոսի այնտեղ այն աստիճանի կարոտ չե այն դատապարտված ձեերին, թեև կարոտ միշտ բաղդասության. բայց յերբ ուղե նա ազգի կյանքի մեջը մտնել, ապա ուրեմն այդ դատապարտված ձեերը են նորա ապահով անցագիրը և առանց նորա ազգի կյանքի դուռերը փակ են հեղինակի առջև: Հայտնի յե թե ամեն գիտական առարկա իր լեզուն և իր վոճերը ունի, ազգի ամենորվա և ընտանեկան կյանքը կարո՞ղ

և իր լեզուն չունենալ: Այսպես լինելով բանը, կարելի՞
յե խոր ներս մտնել ազգի կյանքի մեջ առանց այդ
կյանքի սեփական ձև ու վոճը գործ դնելու: Մենք չենք
ուզում յերկար խոսել այս մասին, վորովհետև մեր հա-
մար աչքի հայտնի ճշմարտությունն է այս:

Սակայն, չենք ասում, այլ մանավանդ ընդդեմ ենք,
վոր ազգի լեզուն ել ավելի ստրկանա և ընկճվի թուր-
քի ազդեցության տակ: Այս մասին շատ ցավալի յե-
րևույթ տեսնում ենք Տաճկաստանի հայոց մեջ, վորոնք
տաճիկ լեզվին ստրկանալու համը հոտը տարել են: Ա-
վելցուր սորա վրա և ֆրանսիական լեզվի բաղդասու-
թյան և ձեերի ազդեցությունը, վորոնցից ժողովուրդը
խապառ աղատ է, բայց պ. գրագետքը փաղափալթու-
թյան անուշով ներս են բերում ազգի մեջ և խանգարում
են լեզուն: Մենք, վոր նոր լեզվի ինքնուրույն ազա-
տությունն ենք քարոզում և հին լեզվի ձեերից ան-
կախությունը, վորպեսզի ազատորեն և ինքը իրեն ա-
ձե, վժիր ուշաբարձությամբ կարող եյինք քարոզել, վոր
այդ լեզուն թուրքի կամ աստանայի ձեերին ստրկա-
նա: Բայց յերբ այս կամ այն բանում այսոր միևնույն
ձևն ենք տեսնում և հայի և թուրքի մեջ, գորանից
խրտնելով, թե վսյ, թուրքը վորովհետև այսպես է ա-
սում, յես նորան չնմանելու համար պետք է վոր գործ
չդնեմ այդ ձևը ասել մենք չենք կարող: Այո, մի հեղի-
նակ իր սենեկի մեջ նստած, կամեցածի պես կարող է
գրել և խոսել, ինչ ձև ուզե գործ դնել. բայց բոլոր ազգը
չունի այդ ազատությունը. նա չե կարող ներկան ու-
րանալով անցածի անուշով ապրիլ: Այն ուղղությունը,
վոր առանց մի եյական խորհրդի բռնաբարում է ներ-
կայի իրավունքը կամ գեթ աշխատում է բռնաբարել,
մենք հրատարակում ենք մաքուր և զուտ ֆանատիկո-

սություն: Նոր լեզվի մեջ գրեթե բոլոր հին լեզվի նախադրությունքը դարձել են վերջադրությունք, ածականը անհոլով և թվով անհամաձայն, միշտ նախադաս գոյականից, հատկացուցիչը միշտ նախադաս և այլն և այլն, վոր նույնն է և տաճկերենի մեջ, և վորովհետեւ այդպես է, ուրեմն և պետք է հին ձևի տակ շարել և կապակցել, թեև նոր հոլովներով, այժմյան հայի խոսքը: Բայց ժողովուրդի անկաջին ծանր է և անբնական — ինձ ինչ փուլթ,— յես բուն հայերեն եմ խոսում, ժողովուրդը խանգարել է իր բաղդասությունը, նորա լեզուն ստրկացել է թուրքի բաղդասության... միայն լեզուն չէ, ինքը, ազգն էլ ստրկացել է թուրքին. և լեզվից առնջ և ստրկացել: Բայց ինչ խոսիս:

Մարդ խոցելու կամ վիրավորելու համար չե մեր այս խոսք ու զրույցը. այս մեր հայացքն է, մեր կարծիքը: Յեվ ինչպես մենք ազատ ենք այսպես կարծել, նույնպես ուրիշը ազատ է այլպես կարծել: Յեվ թե կարող է գտնել մի ճանապարհ, վոր և բուն հայկաբանությամբ խոսեր և ազգի մեծագույն մասին հասկանալի, խոսք ենք տալիս, վոր մենք առաջինը վազենք նորա դրոշի տակ:

Բայց ցավելին այս է և մանավանդ ցավելի, վոր անմերժելի ճշմարտություն է, թե մենք իջնելով հասարակ ժողովրդի կյանքի մեջ պիտի ստիպվինք բուն թուրքի բառեր ել ներս առնուլ, ամենորվա կյանքի, պետքերի և հատկացողությանց վորպես հայտարար, ինչպես գիտական առարկաներում ստիպված ենք յեվրոպական բառեր առնուլ: Մենք մի որ ցույց կտանք այնպիսի թուրքի բառեր, վոր ընհանուր ազգին դարձել են միտրինակ գործածական և վորոնց դադափաբբ մեկ թառով տվող խոսքեր վոչ միայն նոր լեզվի մեջ,

վոչ միայն մի վորեիցե գալառական բարբառում, այլ նույնիսկ հին լեզվում ել չկան: Բացի սոցանից կան թուրքի բառեր, ընդհանուր ազգին գործածական գարձած, վորոնց հայերենը թեև կան հին լեզվի մեջ, բայց և այնպես այնքան խոր ներս են մտած նոքա ազգի մեջ, վոր հայ գալությունը յեթե 200 տարի ել ներգործե որինավոր կերպով, այնուամենայնիվ չպիտի կարողանա այդ բառերը առնուլ ժողովրդի շրթունքից ու նոցա տեղը դնել թեև սեփական, բայց ազգի համար մեռած բառեր:

Կարող ենք միիթարվիլ միայն նորանով, վոր շատ սահմանափակ են այդ տեսակ բառերի թիվը: Զկա աշխարհիս յերեսին լեզու, վոր ոտար խառնուրդ չունենա. մեր նոր լեզուն չե կարող բացառություն լինել բնական կանոնից:

Մենք, հերիք համարելով առժամա այսքան խոսքը, կտրում ենք մեր ճառի ընթացքը, ձեռք զարկած լինելով մի տեսության նոր լեզվի մշակության մասին ընդհանրապես, ուր մանրամասնաբար պիտի քննվին այն բոլոր խնդիրները, վոր վերաբերություն ունեյին նոր լեզվի մշակության: Այդ աշխատության շուտով հրատարակելը մենք չենք կարող խոստանալ արգո ընթերցողներին, թեև այդ գործի վրա անձանձիր աշխատել ենք և աշխատում ենք, այս բոլորիս ել:

Վերջացնենք մեր հատվածը:

Պ. Պռոշյանցի վոտանավորքը մեծ հարազատություն ունին Արարատյան աշխարհի և տեղ տեղ ել ամբողջ ազգի վոգու և ձևի հետ: Որինակի համար դնում ենք այստեղ նորա «Ջան գյուլումը» (յեր. 74).

«Մնձոր ունիմ կծած ա, ջան, գյուլում, ջան, ջան,
Զորեք կողմն երծաթած ա, ջան, ծաղիկ, ջան, ջան,
Աղպերս ուղեց չի տվի, ջան, գյուլում, ջան, ջան,
Ասի յարի ղրկած ա, ջան ծաղիկ, ջան, ջան»

Ա՛յ տղա, հիւ անիւ տուր,—մատնաչափ գիր անիւ տուր,
Ինձնից ել քեզ ճար չի կա, քաջուղ վեր անիւ տուր,
Յես աղջիկ եմ ալ կուգեմ,—բարակ մեջքիս շալ կուգեմ,
Յերբ յես յեկա ձեռ տունը, վոսկին սաքեսաք կուգեմ:

Կիրակի ել պա՛ս կըլնի,—երծաթից լավ թա՛ս կըլնի,
Վորդիդ մեռնի վարդապետ,—սիրածը չհա՛ս կըլնի
Աշտարակ բարձր տեղ ա,—ջուրը հիվանդին դեղ ա,
Սիրածը սիրածին չես տալ,—ես լի՛նչ անիրավ գեղ ա:

Նո՛ս սարը բարձր սար ա,—տակը դնջըլած քար ա,
Յես քեզ թաքուն սիրեցի,—բա՛ս ո՛վ արավ աշկարա:
Իմ յարըն ինձ յար պըտի,—ձեռումը ֆանար պըտի,
Իմ յարի կաննած տեղըն,—մեկ չինարի ծառ պտի:

Ա՛յ տղա, դու հազար ըլնիս,—իմ ախպոր սատար ըլնիս,
Թե ինձնից ջոկ յար բռնես,—դու սրտապառտա՛ս ըլնիս:
Քաջուղիդ կալին մեռնիմ,—յերեսիդ խալին մեռնիմ,
Հսե՛լ եմ, կարգացող ես,—սաղմոսիդ ծալին մեռնիմ:

Ամպել ես ամպի նման,—շաքար ու դանդի նման,
Իմ նանն ինձ վո՛նց ա պահել,—ծալած գյուլբանդի նման:
Կաննել եմ ախա բախա,—շավաղուս տուտը կախ ա.
Շեկ տղա, կարմիր աղջիկ,—թո՛ղ բռնենք իրար յախա:

Ամպել ա ձուռն չի գալիս,—մթնել ա տուն չի գալիս.
Ես անտեր բարձի վրա,—առանց յար քուն չի գալիս.
Վոչխարն արել եմ բակը,—դեմ տվել սելի ակը.
Ո՛վ իմ սիրածը առնի,—չի վելի (վայելի) գլխի թագը:

Կաքավը կաննել ա քարին,—կտուցը լիքը արին,
Մի աղուխ վարդ եմ քաղել,—ղրկել իմ աղպոր յարին:

Շատերը կան նույնպես ազնիվ, նույնպես գեղեցիկ,
բայց մենք ուզում ենք միայն նանիկը մեջ բերել (յեր-
100), ուր հայ պառավի վոդին և սիրտը ամեն հարա-
զատությամբ թափել և հեղինակը.

«Նանիկ արա մենծանաս,
Հալիվորիս ծերանաս,
Յերը վոր խելքիդ տեր ընիս,
Պառավ տատիդ չմոռնաս:

Տատը զլիովդ պտիտ գա,
Ինչ խաթա ունիս տատին գա,
Յերեսիս մի բուռ հող քցես,
Իմ տեր ու տիրական բալաս:

Ձենդ լսողը սասանի,
Ծաղը մտնի, տաղ անի,
Ասի, հրես, Գրիգորը
Կը տա ինձ ու կըսպանի:

Գերի ա մեր հայ ազգը,
Ղոչաղների թայ ազգը,
Ես անիրավ թուրքի ձեռին
Փչացավ մեր կես փայ ազգը:

Իմ Գրիգորը մենծանա,
Դուշմանի աչքը հանա.
Հայի ազգին ոգնելով,
Փառք ու պատվի տիրանա:

Մենք ավարտեցինք մեր հատվածը Սոս և Վարդի-
թեր ազնիվ և պատվական աշխատության մասին, վոր
մեզ շատ մտքերի պատճառ դարձավ, վորպես և շատ
եջեր լցնելու. մենք, հրապարակով, հանդիսաբար և
կացրդաբար հայտնում ենք արգո հեղինակին մեր սըր-
տանց շնորհակալությունը, ավելի ընդարձակություն

և ավելի կերպարանագործություն մաղթելով նորա
սլայծառ ընդունակությանը:

Մեզ ել շնորհավորում ենք, Սանուհի խոսքերով
(յեր. 76), թե «Աչքդ լիս. փառք աստուծու, անշառ
անխաթա եռ հավիլին ել շուռ տվինք»:

1/13 փետրվ[արի]. 1864.

Ս. Պետերբուրգ

Կ Ո Մ Ե Ն Տ Ա Ր

«Սոս և Վարդիթեր»-ի կրիտիկայի մասին առաջին գրավոր հիշատակութիւնը գտնուում ենք Միքայել Տեր-Գրիգորյանի՝ Փարպեցու «Թղթին» կցած՝ Նալբանդյանի համառոտ կենսագրութեան մեջ: Տեր-Գրիգորյանը հայտնում է, Վոր «Միքայել Նալբանդյանի անախպ աշխատութիւններէ մեջ է գտնուում «Սոս և Վարդիթեր» վիպասանութեան քննութիւնը, Վոր բաւական մեծ հոգւած է և մեզ հայտնի յե ում մօտ է գտնուում»:

Ամենայն հավանականութեամբ «Կրիտիկա»-ի բնագիրը յեղել է հեղինակի այն թղթերի մեջ, Վորոնք հանձնվել են հանգուցյալի յեղբայր Ղազարոսին: Զեռագիրը «Հանդես գրականական և պատմական»-ի խմբագիր Մկրտիչ Բաբսուդարյանին է հասել Նալբանդյանի քնորդի Հովհաննես Սաչատրյանի միջոցով: Բայց այդ «մեծ կրիտիկա»-ն չեր, այլ նրա մի բեկորը: Տպագրելով «Սոս և Վարդիթեր» Վորոնք կրիտիկայի մի հատվածը՝ հանդեսի 1890 թ. 2-րդ գրքում, Բաբսուդարյանը հիշատակում է, Վոր «Կրիտիկա»-ի ձեռագիր տետրակն սկսվում է 27-րդ էջից և վերջանում է 42-րդ էջով: Խմբագիրը միջոցներ ձեռք առաւ գտնելու ձեռագրի պահաս եջերը, բայց այդ ուղղութեամբ կատարված պրպտումներն արարդյուն անցան: Ակներէ է, Վոր Նալբանդյանի անձնական քարեկամ և նրա կենսագիր Միքայել Տեր-Գրիգորյանը, ինչպէս նաեւ բանաստեղծ Ռաֆայել Պատկանյանը, Վոր նույնպէս հիշատակում է «մեծ կրիտիկան», Վորպէս առաջին քննադատական լուրջ գործը հայոց մեջ, տեսել են և կարդացել «Կրիտիկա»-ի ամբողջական ձեռագիրը: Ռ. Պատկանյանի գնահատականը: յերեւում է, Վոր նա ծանոթ է «Կրիտիկա»-ի բովանդակութեանը: Արբահամ Զամինյանի հրատարակութեամբ լույս տեսած Միքայել Նալբանդյանի յերկերի յերկհատորյակի մեջ զետեղված «Կրիտիկա»-ի հատվածը նույնպէս տպագրված է պահապանվող ձեռագրի հիման վրա: Ամենից հավանականն այն է, Վոր ձեռագիրն բնկ-

նելով հեղինակի վոչ բավականաչափ զրազեւ ազգականներէ ձեռքը, անուշադրութեան հետեանքով կիսով չափ վոչնչացել եւ:

«Սոս և Վարդիթեր»-ի «մեծ կրիտիկա»-ն ամենից ավելի հետաքրքրում եր վեպի հեղինակ Պերճ Պոռշյանին, վոր տեղեկանալով այդ մասին, 1889 թվի սեպտեմբերի 4-ին Մ. Բարխուդարյանին ուղղած նամակում գրում եւ. «Սոս և Վարդիթեր» քննադատութեան առթիւ՝ Նալբանդյանցի դրածի մասին՝ յես տեղեկություն ունեյի հանգուցյալի Ղաղար Փարպեցու Թղթի հառաջաբանից. նորա հրատարակել, նույնպէս հանգուցյալ Միք. Տեր-Գրիգորյանն ինձ անձամբ ասաց, վոր ինքը կարդացել ե հոգւածը և չգիտե ում մոտ ե այժմ. իսկ տպւած վոչ մի տեղ չկա: Ափսոս ե, իհարկե, վոր Թերի յե, բայց և այնպէս ցանկալի յե հանգուցյալ Նալբանդյանցի կարծիքն իմանալ իմ անդրանիկ գրվածքիս վրա. տպեցեք ուրեմն, խնդրում եմ, Թեկուզ պակաս պոտ»¹. Այդ նույն խնդրով Պոռշյանը դիմել ե նաեւ Ռ. Պատկանյանին:

Կարդալով «կրիտիկա»-ի կիսատ հատվածը, Պոռշյանը չեւ կարող կռահել մեծ գրականագետի քննութեան բուն խորհուրդն ու նպատակը, նկատած Թերութեաններն ու առավելութեանները: Սակայն կարելի յե դարմանալ, վոր ծանոթ չլինելով «մեծ կրիտիկա»-ի բովանդակութեանը և նրա արծարծած հարցերին, ականաւոր վիպասանն իր յեղիքորդ՝ «Հացի խնդիր» վեպում արծագանքում եր «կրիտիկա»-ի առաջ քաշած գրական-քաղաքական հարցադրումներին: Դա վկայում ե, վոր 60—70-ական թվականներին հայ գրականութեանը խորապէս արծագանքում եր քաղաքական-հասարակական այն իդեալներին, վորոնց արտահայտիչն եր Միքայել Նալբանդյանը: Նշանավոր հրապարակախոսի քաղաքական-գրական գործունեութեանը հակայական ազդեցութեան ունեցալ Թե հայ հասարակական մտքի և Թե գրականութեան զարգացման ընթացքի վրա: Դառնալով «կրիտիկա»-ի պատմութեանը, պիտի հիշատակենք, վոր Պոռշյանի «Սոս և Վարդիթեր» վեպը առաջին անգամ լույս տեսալ 1860 թ. «Կռունկ Հայոց աշխարհի» ամսագրի տետրակներում և նույն թվի հոկտեմբերի վերջերին հրատարակից առանձին գրքով: Յեթն նկատի ունենանք, վոր Նալբանդյանը Թրիխիսիում յեղել ե հենց 1860 թ., վորտեղից և

¹ Պետ. Գրական Թանգարան, Մ. Բարխուդարյանի արխիւվը:

մեկնեց Յեզրուպա նոյեմբեր ամսին, ուստի պիտի յենթադրել, Վոր «Կրիտիկա»-ի հեղինակը վեպը կարդացել է 1860 թվականին Քրիլիսիուսի Անկասկած, Նալբանդյանը ծանոթ էր նաև նույն թվականին Մանդինյանի «Մեղու Հայտատանի» լրագրում տպագրված Վոմս Բալագար Մամաջանյանի զրախոսականին, Վորի մեջ ռեակցիոն այս գրչակը բողոքում էր թե՛ «վեպը սրբապղծութուն է կատարում յեկեղեցու վերաբերմամբ»։ Հավանորեն այդ գրախոսութունը և վեպի շուրջը յեղած զանազան բերանացի առաքիլութունները նկատի ունենալով Նալբանդյանը, յերբ գրում էր, Վոր ինքը «ինքնահավան և անգործ մարդերից լսել և այլևայլ անսպաստ կարծիքներ վեպի մասին»։ 1860—62 թ. թ. քաղաքական-հրապարակախոսական գործունեությունը կլանում էր նրա ամբողջ ժամանակը։ Ինչպես հայտնի յե, այդ տարիներին են գրված «Յերկու տող» հոշակավոր պամֆլետը և «Յերկրագործութունը»։ Հեղափոխական գործունեության այդ փայլուն շրջանում, յերբ մեծ հրապարակախոսը շառաչուն ապստակներ էր հասցնում հայ ռեակցիային, նա հազիվ թե ժամանակ ունենար զբաղվելու Պոռշյանի վեպի քննադատությամբ։ Ուստի այդ աշխատանքին նա ձեռնարկեց ավելի ուշ, թեև «Կրիտիկա»-ի առաջին վարիանտը կասկած և հարուցում, Վոր գրված է բանտարկութունից առաջ։ Այնուամենայնիվ հայտնի յե, Վոր «Կրիտիկա»-ի յերկրորդ վարիանտը կամ «մեծ կրիտիկա»-ն սկսված է և վերջացած Պետրոպոլիտսկիի գնդապետի «Կրիտիկա»-ն ամրոցում Նալբանդյանի գրած առաջին աշխատութուններից մեկն է, Վորի վրա անհամեմատ ավելի շատ է աշխատել հեղինակը։ Հենց այն հանգամանքը, Վոր «Կրիտիկա»-ն գրված է յերկու վարիանտով, վկայում է, Վոր հեղինակն իր այդ աշխատությանը չափազանց կարևոր նշանակություն է տվել և յերկար ժամանակ մշակել է։ Գոհ չմնալով առաջին գուտ գրական-բանասիրական վարիանտից, հեղինակը Պոռշյանի վեպի քննության առթիվ ընդհանրացրել է իր քաղաքական-փիլիսոփայական և գրական-եսթետիկական հայացքները։ Այդ տեսակետից «Կրիտիկա»-ի յերկրորդ վարիանտի նշանակությունը դուրս է գալիս «Սոս և Վարդիթեր» վեպի քննադատության սահմաններից։ Պետրոպոլիտսկիի կալանավորը վերամշակելով «Կրիտիկա»-ն, թեև յեղեպոսյան լեզվով, անգամ զնգանից, չեղեպողական դեմոկրատիայի դիրքերից պայքարի դրուշակ պարհեց ցարիզմի և հայկական ռեակցիայի դեմ։ Ահա թե ինչու «Կրի-

տիկա»-ի առաջին վարիանտի պլանը քաղաքականապես չի բավարարել հեղինակին և նա վոչ թե արտագրել է, այլ եյական մասերում արմատապես փոխել, վերամշակել է աշխատությունը և տպագրության համար նախապատրաստել և յերկրորդ վարիանտը, վորպես ըստ ամենայնի ավարտված աշխատություն «Սոս և Վարդիթեր»-ի «Կրիտիկա»-ն որդանապես կապված է Նալբանդյանի մեկ ուրիշ ուսումնասիրության՝ «Աշխարհաբարի համեմատական քերականության» հետ 1863 թ. ապրիլի 12-ին բանտից գրած նամակում Նալբանդյանը խնդրում էր իր յեղբայր Ղազարոսին ուղարկել Սայաթ-Նովայի «Յերգարանը», Խաչատուր Աբովյանի «Վերք Հայաստանի» և Պերճ Պոռյանի «Սոս և Վարդիթեր» վեպերը։ Աշխարհաբարով գրված այս նշանավոր գրական յերկերը, հարկավ, պիտի գրավեյին Նալբանդյանի ուշադրությունը և այդ յերկերից նա հարուստ նյութ պիտի քաղեր աշխարհաբարի քերականության համար։ Նալբանդյանին առավելապես հետաքրքրում էր մանավանդ արաբատյան բարբառը, իսկ Պոռյանի և Աբովյանի յերկերը գրված էյին հենց արաբատյան գյուղացիության բարբառով։ Այդ մեկնակետից ել Նալբանդյանը քննադատել է «Սոս և Վարդիթեր» վեպասանությունը։ Սակայն «Կրիտիկա»-ի առաջին վարիանտի մեզ հասած կիսատ հատվածն ակնարկում է, վոր այդ աշխատությունը Նալբանդյանը չի գրել վորպես նյութ «Աշխարհաբարի քերականության» համար, այլ սկսել և ավարտել է վորպես ինքնուրույն մի հոգված։ Այդ վարիանտի տպագրված հատվածի մեջ հեղինակն ի միջի այլոց խոսում է աշխարհաբար լեզվի և քերականության մասին թեև այս խնդիրներն ընդհանուր մշակությունը, — գրում է Նալբանդյանը, — տեղին վերաբերություն չունի, բայց և այնպես չհամբերեցինք, վոր մի քանի խոսք հասնեք։ Այդ ակնարկից յերևում է, վոր «Կրիտիկա»-ի առաջին վարիանտը գրված է վոչ թե վորպես նյութ «Աշխարհաբարի քերականության» համար և հետագայում միայն հեղինակը մտադրություն է ունեցել մշակել և ավարտել այն, այլ սկզբից հենց գրված է վորպես առանձին գրական ուսումնասիրություն։ Մեծածավալ այդ աշխատությունը հնարավորություն պիտի տար հրապարակախոսին միաժամանակ շարադրելու իր մատերիալիստական եսթետիկան։ Պոռյանի ռեալիստական վեպն այդ տեսակետից ամենակարևոր յերկն էր, վոր առատ նյութ կարող էր տալ թե այդպիսի ուսումնասիրության և թե Արաբատյան դաշտի

գյուղացիութեան վիճակի մասին խոսելու համար Պատահական
չէ, վոր Նալբանդյանը կիսատ թողնելով իր մի շարք աշխատու-
թյունները, նույնիսկ «Աշխարհաբարի քերականությունը», վոր
պիտի լիներ հեղինակի գրական գործունեութեան գլուխ գործոց-
ներից մեկը, վոչ միայն ավարտել է «Սոս և Վարդիթեր»-ի «Կրի-
տիկա»-ն, այլև մշակել «Կրիտիկա»-ի յերկրորդ ծավալուն վա-
րիանտը կամ «մեծ կրիտիկան»։ Իսկ առաջին վարիանտն անբա-
վարար համարելով, հեղինակը թողել է՝ աշխարհաբարի քերակա-
նութեան համար մասամբ ոգտագործելու նկատառումով։ Սակայն
թե՛ Տեր-Գրիգորյանը, թե՛ Պատկանյանը տեսել և կարդացել են
Նալբանդյանի թղթերի մեջ յեղած «Կրիտիկա»-ի առաջին վարիանտը
և յերկրորդ վարիանտի կամ «մեծ կրիտիկա»-ի մասին գաղափար
չեն ունեցել։ «Բուն կրիտիկան» անհայտ էր գրական աշխարհին։
Խորհրդային իշխանութեան հաստատումից հետո միայն, Միքայել
Նալբանդյանի դատավարութեան սենատական գործի մեջ հայտ-
նաբերված է «Սոս և Վարդիթեր»-ի «Կրիտիկա»-ի յերկրորդ վա-
րիանտի ամբողջական և մաքուր ձեռագիրը։ Տես «Архив внешней
политики и революции», фонд Деп. Полиции, 1862, № 230, ч. 76.
«О революционном духе народа в России и распространении
по сему случаю возмутительных воззваний. О Михаиле
Налбандове».

Նալբանդյանի սենատական գործի մեջ պահպանված է նաև
նրա՝ բերդում գրական աշխատանքով զբաղվելու թույլտվութեան
մասին յեղած ամբողջ գրագրությունը, վոր լույս է սփռում
«Կրիտիկա»-ի մեծ վարիանտի «կորստյան» հանգամանքների
վրա։

Այդ թույլտվությունն ստանալու մասին անմիջապես արձա-
գանքեցին Պոլսի բարեկամները։ Պոլսի «Մեղու»-ն, «Հյուսիսա-
փայլ»-ի վերահրատարակչութեան կապակցութեամբ, տպագրեց
խմբագիր Սըվաճյանի նամակը։

Սըվաճյանը վողջունում էր Նալբանդյանի գրական գործու-
նեցությունը «Հյուսիսափայլ»-ի հջերում։ Յեվ իսկապես, շատ
չանցած, «Հյուսիսափայլ»-ի 1864 թ. № 3-ում Ստեփանոս Նազար-
յանի ստորագրութեամբ տպագրվեց Նալբանդյանի «Ազգային
թշվառություն» նշանավոր հոդվածը, վոր հայտնի չէ, թե ինչ ճա-
նապարհով Պետրոպոլիտիկի բերդից հասել է խմբագրութեան
ձեռքը։ Սակայն այլ բախտի արժանացավ «Սոս և Վարդիթեր»-ի

«Կրիտիկա»-ն 1864 թ. փետրվամբի 20-ին, այսինքն գրական աշխատանքի թույլտվություն ստանալուց 15 որ հետո, Միքայել Նալբանդյանը «Կրիտիկա»-ի պատրաստ ձեռագիրն ուղարկել և յերրորդ բաժանմունքին տպագրության թույլտվություն ստանալու համար, «20-ին տվի գրվածք քննության», գրում և Նալբանդյանը բերդի հիշատակարանում: Ձեռագրի վրա Նալբանդյանի ձեռքով գրված և ուստի հետևյալն է.

«Северное Сияние»

(Арм. журнал)

Издаваемый в Москве г. Назарянц.

М. Налбандов.

Разбор романа «Сос и Вартитер» г Прошянц,

изданного в Тифлисе в 1860 г.

Հայերեն ձեռագիրը մակագրված և.

Կրիտիկա. «Սոս և Վարդիթեր», ազգային վիպասանություն, պ. Պերճ Պողոսյանց, 1860, Թիֆլիս:

Սակայն «Կրիտիկա»-ի տպագրությունը չի թույլատրվել և ձեռագիրը կցվել և Նալբանդյանի սենատական գործին ու այլևս չի վերադարձվել հեղինակին:

Դատելով հրապարակած «մեծ կրիտիկա»-ի ամբողջական վարիանտից՝ պիտի յենթադրել, Վոր «Կրիտիկա»-ի առաջին վարիանտը համեմատաբար քիչ ավելի փոքր ծավալ և ունեցել: Այժմ արդեն ամբողջական վարիանտի հիման վրա հնարավոր և նաև պարզել, թե առաջին վարիանտի «գտնված բեկորը» «Կրիտիկա»-ի վրա հատվածն և և ինչ բնույթի փոփոխություններ և կատարել հեղինակը յերկրորդ վարիանտի մեջ:

«Կրիտիկա»-ի առաջին վարիանտի տպագրված հատվածի սկզբի յերկրորդ պարբերությունն սկսվում և հետևյալ տողերով. «Ֆաթալիզմի վրա խոսելով, ազգային ավանդությանց մեջ մտանք, այնտեղից ել ծանոթությանց մեջ, այնպես վոր բուն վիպասանության վերաբերյալ նկատողությունքը ընդհատվեցան»: Ճիշտ նույն տողերով և սկսվում «Կրիտիկա»-ի յերկրորդ կամ ամբողջական վարիանտի ձեռագրի 9-րդ եջի վերջին պարբերությունը՝ քիչ տարբեր շարադրությամբ: Մի քանի եջ հետո Նալբանդյանն առաջին վարիանտի մեջ հետևյալ հատվածով ավարտում և «Սոս և Վարդիթեր» վեպի թերությունների քննությունը:

«Կրիտիկա»-ի առաջին վարիանտի մեջ հեղինակն անմիջապես անցնում է Պոռոշյանի «լեզվի և հառաջաբանի քննություն» ու ըստ էյուլթյան շարադրում է աշխարհաբար լեզվի և քերականության հիմունքները: Պիտի յենթադրել, վոր Նալբանդյանը, «Կրիտիկա»-ն գրելիս արդեն ուսումնասիրել էր մի քանի հիմնական բարբառներ և բավականաչափ նյութ հավաքել «Աշխարհաբարի համեմատական քերականության» համար: «Մենք շատ փաստեր հավաքած ենք,—գրում էր Նալբանդյանը,—ուրիշ ժամանակ, մի առանձին գործով կը հրատարակենք մեր տեսությունը նոր լեզվի մշակութայն մասին, յեթե միայն աջողի մեզ կատարելագործել այդ ձեռքիս աշխատությունը»: Ուրեմն աշխարհաբարի քերականության նյութն արդեն վորոշ չափով պատրաստ էր և առանձին մասերն արդեն գրված էին, յերբ Նալբանդյանը գրում էր «Կրիտիկա»-ն, վորի մեջ նա ոգտագործել է քերականության նյութերը աշխարհաբար լեզվի իր տեսությունը հիմնավորելու համար. «Կրիտիկա»-ի առաջին վարիանտի այդ հատվածը հետաքրքրական է լեզվական-բանասիրական տեսակետից: Խոստանալով աշխարհաբարի տեսության ծավալուն քննությունը տալ աշխարհաբարի քերականության մեջ՝ «Կրիտիկա»-ի հեղինակն այնուամենայնիվ շարադրում է աշխարհաբարի զարգացման հիմնական սկզբունքները: Նալբանդյանի կարծիքով՝ «նոր լեզվի խորհուրդն էր լինելու, վոր քան կարելի չէ առավել շատ և առավել մեծ բազմություն հասկանալի կերպով խոսել: Այս պատճառներով, նոր լեզուն պիտի նայվի և մշակվի ինքնուրույնաբար, առանց ամենևին հին լեզվից խաչելու և առանց այս կամ այն գավառական բարբառին սորելանալու: Բոլոր գավառական բարբառների էյական տարերքը, վոր իրենց ձևով և կազմությամբ ավելի ընդունակ են կենդանի ընդհանրության լեզվի վրա պատվաստվելու, պիտի ընկնեն ճարտարագետ հեղինակների քուրայի մեջ և այնտեղ հալվելով և քիմիաբար (ֆիզիկաբար վոչ) միանալով պիտի դուրս գան վոչ վորպես թլպատություն կամ անթլպատություն, այլ վորպես նոր արած»:

Այդ մեկնակետից քննության առնելով Պերճ Պոռոշյանի լեզուն՝ Նալբանդյանը գրում է. «Պ. Պոռոշյանի ձև ու վոճի մեջ, մենք տեսնում ենք հին լեզվին սորելություն, բայց արգո հեղինակը սորելանում է վոչ թի հին լեզվի վոգուն և տրամաբանու-

թյան, վորի առկ հինգ տարի ընկճված ելինք մենք ել, վնչ. այդ տակալին խորհուրդ ունել և սկզբունքից առաջ ել դալիս, թեև վոչ զբաղանապես գործադրելի յեր այդ սկզբունքը, այլ ստրկանում և հին լեզվի արտաքին ձևին,—կեղեին, վոր ընավ խորհուրդ չունի»:

Այսպիսով, «Կրիտիկա»-ի հեղինակը պաշտպանում և ժողովրդի կենդանի պարզ խոսակցական լեզուն, վոր պիտի դառնար հայ նոր զբաղանության լեզվի իսկական գանձարանը:

Դատելով «Կրիտիկա»-ի այս հատվածից, պիտի յենթադրել, վոր լեզվի և քերականության քննությանը նվիրված հատվածը մոտավորապես ամբողջական և:

«Կրիտիկա»-ի յերկրորդ վարիանտի մեջ ավարտելով վեպի ստեղծագործական թերությունների քննությունը, Նալբանդյանը շարունակում և վեպի գաղափարական խորը քննությունը: Այդ ամենակարևոր փոփոխումն և, վոր կատարել և հեղինակը «Կրիտիկա»-ն վերամշակելիս: Այդ հատվածի քննության առիթը Պոռշյանի վեպի հետ կապված ժողովրդական ավանդությունների ու նախապաշարունակների հարցն և: Պերճ Պոռշյանը, այդ յերկում արտացոլելով գյուղացիության կյանքն ու հոգեբանությունը, իր աշխարհայացքի մեջ և փոխադրում նաև նահապետական գյուղացիության միամտությունը, նախապաշարունակներն ու պատրանքները: Վորպես հեղափոխական լուսավորիչ, Նալբանդյանը վոչ միայն չի իդեալացնում ժողովրդի նախապաշարունակները, այլև քննադատելով Պերճ Պոռշյանին, առաջ և քաշում ժողովրդի քաղաքական և կուլտուրական զարթոնքի հարցը, վորպես գեղարվեստական զբաղանության առաջնակարգ խնդիր:

Երայց խոստովանում ենք, վոր ականատեսի ավանդությունը (յեր. 169) չունի մի դորա նման արժեք: Անշուշտ, հեղինակը չե շարադրել նորան, նա առնում և ազգի հասկացողությունից. Բայց մենք մի փոքր առաջ ասածներս վերստին կրկնում ենք, թե գյուղության և լուսավորության խորհուրդը այն չե, վոր ամեն անցած խավար լույս քարոզե, ամեն դարերի ծանրության տակ ճնշվածին անխտիր ծունր դնե, այլ վորպեսզի փարատե այդ խավարը: Այդ տեսակ բաները, մեր կարծիքով, գյուղության պետք ունին. և հեղինակը հանդես հանելով մի նմանորինակ բան, պարտական և այնպիսի ընթացք տալ բանին, վոր տասն և ինն

դարու մեջ ութերորդ ամենախալար դարին արձագանք յեղած չլինի»:

Դպրության, ուրիմն և գրականության խորհուրդն եր՝ ժամանակակից լուսավորության «դեղաթափերով» «փարատել» միջնադարյան խավարը:

Այդ այն պարտականությունն է, վոր Նալբանդյանը համարում էր «մեր», այսինքն իր և իր յետևից ընթացող ինտելիգենցիայի գրական-հասարակական գործունեությունն նպատակն ու «պարտականությունը»: Ակներե և, վոր Նալբանդյանը Պուշյանին դնում էր նորերի շարքում: Ահա թե ինչու վորպես հետևողական գեմոկրատ՝ նա քննադատում և Պուշյանի շեղումները, նրա «վոսկեդարյան անմեղությունը» և վորոշ իլյուզիաները: Մակայն Նալբանդյանը սովորական գրական գործիչ չէր, այլ հեղափոխական լուսավորիչ, վոր հետապնդում էր քաղաքական կոնկրետ նպատակ: Ահա թե ինչու այդ մեծ «պարտականությունը» որդանապես կապում էր «խորհրդավոր ժամանակները» հետ: Կասկածից վեր է, վոր այս բառերի տակ Նալբանդյանը հասկանում էր հասունացող գյուղացիական հեղափոխությունը և խոսքն ուղղում էր իր քաղաքական բարեկամներին, վորոնք պիտի նախապատրաստեին ժողովուրդը «խորհրդավոր ժամանակների» համար»:

Տարաբախտաբար հեղինակը պատռել է «Կրիտիկա»-ի 2-րդ վարիանտի այդ կարևոր հատվածից 4 էջ՝ 12—17-ը: Նորից թվագրել է այդ էջերը և ջնջել է նաև այդ էջերի շարունակությունը կազմող 3 տողերը, վորոնք մոտավոր զաղափար են տալիս հանված էջերի բովանդակության մասին: Զնջված է «... կա ց (հավանորեն հասարակաց, խմբ.) հոսանքի մեջ: Դեմ դնել այդ հորձանքին, — համի ազնիվ խնդիր և այդ դիմադրությունը և միջնադարյան ամուլ համակարգությունը կօրժանումը մենք հրատարակում ենք վորպես անփոխանակելի հնարագողային քաղաքակրթություն» (ընդգծումը մերն է. խմբ.): Իսկ 12-րդ էջի վերջին պարբերության այն տողերը, վորոնք անցել են 13-րդ էջը, հեղինակը գրել է բնագրի 12-րդ էջի լուսանցքում: Հեղինակի ձեռքով ջնջված վերջին յերեք տողի բովանդակությունը վկայում է, վոր նա հանել է ձեռագրի այդ էջերը, նկատի ունենալով, վոր գրաքննությունը կարող է արգե-

նակի լեզուն և նորա շատ ձախ (ձախողված. Խմբ.) հառաջաբանությունը, վերջինս յեթե չլինեք, առավել դո՛հ պիտի լինեյինք»։ Ուրեմն Նալբանդյանը յերկրորդ վարիանտից ամբողջությամբ դուրս ե ձգել առաջին վարիանտի լեզվի քննությանը նվիրված ամբողջ բանասիրական հատվածը։ Սակայն այնուամենայնիվ նա լուռությամբ չի անցնում այդ հարցի մոտով, թեև հարցը դնում և բողոքովին այլ հողի վրա և քննում և վորպես հրապարակախոս։ «Կրիտիկա»-ի հեղինակին զբաղեցնում և խնդրի քաղաքական կողմը, այսինքն վեպի կապակցությամբ արժարժված քաղաքական հարցերը, իսկ լեզվի հարցը յերկրորդ վարիանտի մեջ մասնավոր խնդիր ե։ Պաշտպանելով ժողովրդի մեծամասնության հասկանալի լեզվի հարցը, Նալբանդյանը շարունակում և արշավանքը ռեակցիոն տարրերի դեմ, վորոնք պայքար հայտարարելով «նոր հայախոսությանը», պատճառ եյին բռնում նաև նրա կրած ոտար ազդեցությունները։ Նալբանդյանն առաջ ե քաշում ժողովուրդների համերաշխության հարցը և, վորպես մատերիալիստ, պարզաբանում և հարևան և բախտակից ժողովուրդներին փոխազդեցությունների խնդիրը, «... բայց այնպիսին, յերբ աչքի տակ առնուբնությունը, յերկու ազգի կյանքերի միորինակ և միաձև աճելությունը, յերկուքի ել բնկճված ու հարստահարված վիճակը, այն ժամանակ բանը աշխարհ կլինի, վոր հայը և թուրքը այս տեսակ կապերով միմյանց հետ կապված լինելով, անշուշտ, հոգեբանական յերևույթներով իրարից չեյին կարող հեռու լինել։ Թող ինչ կամին խոսին, բայց մարդկային հողին ցոլացնում և արտաքին բնությունը»։

«Կրիտիկա»-ի առաջին և վերջին մասերում հեղինակը շարադրում և նաև իր մատերիալիստական եսթետիկան։ Տարաբախտաբար առաջին վարիանտի մեջ պակասում են հենց այդ հատվածները։ Հենվելով մատերիալիստական փիլիսոփայության հիմնական այն դրույթի վրա, վոր մարդկային միաքը «ցոլացնում և արտաքին բնությունը», «Կրիտիկա»-ի հեղինակի համար գրականությունը հանդիսանում և կյանքի «անխարդախ հայելին»։

Պոռյանի վեպը ռեալիստական այդ «անխարդախ հայելին» երբ «Համարձակ կարող ենք ասել,—գրում և Նալբանդյանը,—վոր արդո հեղինակը իր նկարագրած կյանքի վերաբերությամբ, վոչ ավելի և վոչ պակաս, մի անխարդախ հայելի յե, ուր ցոլանում են բնության ճառագայթքը»։

դնելով ռուսական ինսարովին պատկերելու պահանջը: Դպրության, ուրեմն և գրականության խորհուրդն եր այդ Վեպտիկ ուղղության», այսինքն հեղափոխական գաղափարախոսության պրոպագանդան:

Դժվար չէ նկատել նաև «Կրիտիկա»-ի և «Յերկրագործության» կապը: Նալբանդյանը Պոռշյանի վեպի կապակցութեամբ խոսում եր Սրարատյան գաշտի գյուղացիության մասին: Վեպում նկատելով գյուղացիության մեջ գոյութուն ունեցող փոխոգնության գաղափարի արտահայտությունը, Նալբանդյանը դիտում եր այն վորպես համայնական աշխատանքի, կոլեկտիվ ձևի արտահայտություն և քաջակերում և վորպես «ուղիղ ճանապարհ», մի քայլ առաջ անցնելով «Յերկրագործության» հողի «հասարակական սկզբունքից»:

Ծանոթանալով «Կրիտիկա»-ի առաջին վարիանտի հատվածին ու մեր հիշատակած այն փոփոխություններին, վոր կատարել և հեղինակը յերկրորդ վարիանտում, դժվար չէ յեզրակացնել վոր Նալբանդյանը յերկրորդ վարիանտը գրել և քաղաքական նկատառումներով «Կրիտիկա»-ն այն յերկն կը, վորի նյութը հնարավորություն եր տալիս նոր խոսք ասելու «գալոց սերնդին»: Այդ հարցում Նալբանդյանը վարել և «Ի՞նչ անել»-ի հռչակավոր հեղինակի՝ Չերնիշևսկու քաղաքական տակտիկան: Ըստ էության «Կրիտիկա»-ն «Յերկրագործության» շարունակությունն եր բանտի պայմաններում: Պատահական չեն նաև «Կրիտիկա»-ի մեջ Դալիլեյի նվերված տողերը: Դալիլեյի վիճակը նկարագրելով՝ Նալբանդյանը նկատի ունի իրեն, վորպես ասպա ժամանակների պատգամախոսի:

Տեխ. խմբ. Վ. Մ ա ն ու կ յ ա ն
Սրբազրիչ՝ Վ. Մ ե լ ի ք ս ե թ յ ա ն
Կոնտրոլ սրբազրիչ՝ Ռ. Տ ո ն յ ա ն

Հանձնված է արտադրության 26/XII 1939 թ.
Ստորագրված է տպագրության 13/II 1940 թ.
Գլավկոտի լիազոր ե—1088, հրատ. № 53, պատվեր № 1, տիրած 2000
ԱրժԱՆ-ի տպարան, Յերեվան, Հենինի փողոց № 67.

59-76

ԳԱԱ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

FL0041544

9660 3 n.
40200 1 n.

